
Klederdracht

Herwerden-Eendebak, D. van. *De Huizer klederdracht.* Huizen 1985, Uitgeverij-Drukkerij G.C. Visser. 191 p., talrijke ill.

Livestro-Nieuwenhuis, Fea. *Niet op z'n zondags.* Met een catalogus van de tentoonstelling door Diek Stegeman. Arnhem 1985, Vereniging 'Vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum'. 80 p., talrijke ill.; ISBN 90-70300-01-X.

Zeeuw, P.W. de. *De keuvels van het Overmase. Klederdracht van de Zuidhollandse eilanden.* 's-Gravendeel 1985, J.M. Robbemond. 129 p., talrijke ill.; ISBN 90-70997-05-3.

Van deze drie recente publicaties over klederdrachten in Nederland is het boek van mevrouw Van Herwerden-Eendebak wel de minst pretentieuze. De schrijfster beoogde niet meer dan zo veel mogelijk vast te leggen van wat er nu nog over de dracht bekend is. Daarmee is niet gezegd dat dit boek weinig om het lijf heeft. Integendeel. Door de precieze en systematische beschrijvingen van kledingstukken en sieraden en de talloze mooie foto's is het een ware encyclopedie voor iedereen die iets over de Huizer dracht wil weten.

Ook het boek van De Zeeuw is voorzien van vele, soms zeer oude, foto's en behandelt uitgebreid alle afzonderlijke kledingstukken en sieraden die kenmerkend waren voor de klederdracht van de Zuidhollandse eilanden. De Zeeuw heeft zich echter niet tot die beschrijving beperkt. Veel meer dan Van Herwerden-Eendebak heeft hij geprobeerd de herkomst van de dracht te traceren en verklaringen te geven voor de veranderingen die in de loop van de tijd optraden. Een lofwaardige, maar helaas niet geheel succesvolle poging om meer diepte in het verhaal te brengen. Het lijkt erop dat bij De Zeeuw de feiten soms in conflict kwamen met zijn wens om de klederdracht af te schilderen als iets dat in de loop der eeuwen nauwelijks veranderd is. Gevolg daarvan is bijvoorbeeld dat op p. 8 wordt gezegd dat de Zuidhollandse klederdracht in de zeventiende eeuw ontstond, op p. 11 dat de klederdracht juist in de achttiende eeuw ontstond doordat in de stad grote veranderingen op modegebied plaatsvonden en op het platteland 'de oude manier van kleden zoveel mogelijk gehandhaafd (bleef)' en op de pagina daarna weer dat in de loop van de achttiende eeuw de muts met oorijzer de basis van de klederdracht werd. Ondanks deze kritiek blijft het een mooi uitgegeven boek waarin ook nog, in aparte kadertjes, allerlei dialect genoteerde anecdotes over de dracht zijn te vinden.

De laatste hier te bespreken publicatie is bedoeld als de inleiding op de tentoonstelling 'Niet op z'n zondags' die in 1985 en 1986 in het Openluchtmuseum te zien is (was). In tegenstelling tot de twee vorige boeken gaat het hier niet om de klederdracht van een bepaalde streek, maar om een onderdeel van de klederdrachten in geheel Nederland, de daagse dracht. Hierdoor wordt de schrijfster als het ware gedwongen te definiëren wat er onder klederdracht verstaan moet worden, m.a.w. waarom zegt men van een boer in

kiel, pet en klompen dat hij in klederdracht loopt en van een boer in overall en rubberlaarzen dat hij 'gewone' kleren aan heeft. Volgens Livestro-Nieuwenhuis kan men alleen maar van klederdracht spreken als de kleding die door een bepaalde groep wordt gedragen een totale eenheid vormt, d.w.z. als voor de gehele groep een zelfde soort zondagse kleding, daagse kleding, rouwkleding etc. gebruikelijk is. Slechts de daagse kleding die deel uitmaakte van zo'n eenheid wordt in dit boekje behandeld, en dan niet zoals in klederdrachtboeken gebruikelijk is naar gebied, maar naar de verschillende soorten werkzaamheden (huishouden, boerenbedrijf etc.). De schrijfster besteedt daarbij ook aandacht aan het ontstaan van de verschillende onderdelen van de dracht. — H. van Koolbergen.

Atlas der deutschen Volkskunde. Neue Folge. Hrsg. von Matthias Zender in Zusammenarbeit mit H.L. Cox, Gerda Grober-Glück und Günter Wiegelmann. Erläuterungen zu den Karten 50, 51, 64, 77-84a-d (6. Lieferung, 2. Lieferung von Bd. III). Martenburg 1985, N.G. Elwert Verlag. 119 p. (= p. 105-223), 37 ill., 10 krt.; f 198,-; ISBN 3-7708-0026-5.

Omdat het een tijdlang onzeker was of de commentaren bij de kaarten van de Atlas der deutschen Volkskunde voortgezet zouden worden, had Gerda Grober-Glück haar commentaar bij de kaarten van de gebruiken rond de eerste kerkgang van de kraamvrouw in 1977 gepubliceerd in het Rheinisch-Westfälisch Zeitschrift für Volkskunde (vgl. VB 5 (1979), p. 77). Nu besloten is de reeks commentaren te vervolgen, heeft ze haar vroegere studie, enigszins aan de reeks aangepast, opnieuw bewerkt. Veel nieuws heeft haar bijdrage (p. 105-144; 2 krt., 1 ill.) echter niet meer te bieden. Ging haar artikel in 1977 nog vrij uitvoerig in op verklarende factoren als de wisselwerking tussen kerkelijke voorschriften, het volksgeloof en andere elementen uit de volkscultuur, de nadruk in haar huidige studie ligt op het beschrijven van de verschillende gebruiken bij de eerste kerkgang, zowel van katholieke als protestantse kraamvrouwen, en het verantwoorden van het materiaal en van de keuze en het ontwerp van de kaarten.

De bijdrage van H.L. Cox (p. 145-223; 8 krt., 36 ill.) hoort bij twee kaarten uit de Atlas der deutschen Volkskunde, waarop hij de regionale benamingen heeft afgebeeld van zaaigerei uit de tijd voorafgaand aan de landbouwmechanisatie. Op NF 50 zijn de namen voor zaaigerei van textiel (zaaidoek, -schort enz.) ingetekend, op NF 51 die van het 'vaatwerk' (manden, korven e.d.), dat bij het zaaien met de hand gebruikt werd. Doordat er in 1932 vage, onnauwkeurige vragen met betrekking tot het zaaien gesteld zijn, kon hij geen volkskundige kaarten met typologieën van de verschillende zaaigereedschappen voor de Atlas samenstellen en moest het commentaar derhalve ook geordend worden naar de benamingen van het zaaigerei zoals deze op de kaarten voorkomen. Daardoor is het een commentaar geworden dat vooral voor de dialectologie van betekenis is. Niettemin is het ook voor de volkskunde een gedegen studie, die uitblinkt door een nauwgezette verantwoording van het materiaal en van de interpretatie van het materiaal. Hoewel hij namelijk meende voor de Atlas te moeten afzien van verspreidingskaarten van de verschillende typen zaaigerei, heeft Cox in het commentaar toch geprobeerd de antwoorden uit de vragenlijsten, voorzover deze wel te identificeren waren, op een aantal aanvullende kaarten naar onderwerp (volksgeloof rond het zaaien, diverse soorten zaaidoeken en 'vaatwerk') te verwerken. Ook heeft hij op grond van dit weinig exacte materiaal de ontwikkelingen in de verschillende zaaigereedschappen proberen te achterhalen. Hoe consciëntieus elk antwoord op zijn waarde gewogen is, blijkt onder andere uit de vele citaten uit de vragenlijsten die in het commentaar opgenomen zijn — Jozien Jobse.

Ballhaus, Edmund. *Dorfentwicklung im Spiegel der Fotografie und im Bewusstsein der Bewohner am Beispiel Echte*. Wiesbaden/Berlin [1985], Bauverlag. 228 p., 329 foto's, 2 krt; DM 98,-; ISBN 3-7625-2361-4.

De auteur opent zijn boek met een forse kritiek op de werken van Albert Ilien en Utz Jeggle die met name in *Leben auf dem Dorf* (1978), het schoolvoorbeeld in Duitsland van dorpsonderzoek, benadrukken dat zij een geëngageerde benadering van de bewoners prefereren boven een gedistantieerde (vandaar hun verregaande, althans bij dergelijk onderzoek meer dan gebruikelijke integratie in het dorp Kiebingen) en dat zij er veel belang aan hechten hun vrienden en zegslieden vooral niet te compromitteren. Hij is nagegaan wat hiervan in hun werken overeind is gebleven en plaatst er vervolgens de nodige kanttekeningen bij, evenals bij hun volgens hem vaak wat al te snel getrokken conclusies en hun overpsychologiserende interpretaties. Nog daargelaten dat Ilien en Jeggle Kiebingen als een paradigma van 'verstedelijkende pendelaarsdorpen' beschouwen maar aan de aspecten van die verstedelijking bijna geheel voorbij gaan, steekt hem vooral de onoverbrugbare afstand tussen onderzoekers en objecten en de soms cynische en bepaald niet solidaire kritiek op mensen. Ook andere 'dorp-in-verandering'-studies kunnen de toets van zijn kritiek niet doorstaan. Hoe objectiever men probeert te zijn, hoe meer het onderzoeksterrein waarvan mensen het middelpunt vormen zodanig wordt vervormd dat het onherkenbaar wordt. Degenen die hier wijzer of liever beter van worden zijn de schrijvers, niet de onderzochte groep, aldus Ballhaus.

Wat stelt hij hier tegenover, met andere woorden, hoe heeft hij het dan aangepakt om mensen c.q. een onderzochte groep in een wetenschappelijk werk tot hun/haar recht te laten komen? In het dorp Echte bij de Harz, waar hij zelf ook geboren is, interviewde hij 52 bewoners uit alle sociale groeperingen en van uiteenlopende leeftijden, gesprekken die varieerden van drie tot vijftien uur waarin de ondervraagden hun eigen verhalen konden vertellen, en confronteerde ze op het eind van elk interview met een door hem moeizaam opgebouwde (prachtige) fotocollectie van dorp en bewoners in vroeger tijden, in feite een confrontatie tussen vroegere realiteit en vervaagde of verworden herinnering daaraan, naar aanleiding waarvan weer nieuwe gesprekken ontstonden.

Alle verhalen, mededelingen en meningen van zijn zegslieden heeft hij in thema's (bv. boer – dagloner) ondergebracht om de verschillende uitspraken met elkaar te kunnen vergelijken, en er een representatieve keuze uit gemaakt. De verhalen dienden ertoe de foto's in een sociaal-historische context te plaatsen en duidelijk te maken dat de vorm en het aanzien van het dorp correspondeerde resp. correspondeert met de economische en sociale verhoudingen en veranderingen daarin. Juist door niet om te schrijven en te omschrijven, niet samen te vatten en niet te interpreteren is de authenticiteit van de uitspraken intact gebleven en is het resultaat, met de voorafgaande descriptieve hoofdstukken en de zo knap geselecteerde thematische citaten tegelijkertijd zowel een boek over als een boek van de inwoners van Echte geworden, waarvan Ballhaus hoopt dat dorpsbewoners en mensen uit de wetenschap er iets aan hebben. Ik heb het bijna ademloos gelezen. Jammer alleen dat het na een keer lezen al uit elkaar lag. Daarvoor is het te duur en te mooi.
– M.v.D.

Baumhauer, Joachim Friedrich. *Johann Kruse und der 'neuzeitliche Hexenwahn'. Zur Situation eines norddeutschen Aufklärers und einer Glaubensvorstellung im 20. Jahrhundert, untersucht anhand von Vorgängen in Dithmarschen*. Neumünster 1984, Karl Wachholtz Verlag. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. vom Seminar für Volkskunde der Christian-Albrechts-Universität Kiel, 14). 382 p.; DM 65,-. ISBN 3-5290-2463-3.

Dit boek behandelt de strijd van Johann Kruse (1889-1983) tegen het heksengeloof, dat ook in deze eeuw in Duitsland tal van slachtoffers heeft gemaakt. Kruse, geboren in het Noordduitse dorpje Brickeln (Ditmarschen), groeit op in een omgeving waarin aan toverij geloofd wordt, zij het niet door iedereen. Kruse gelooft er als kind ook aan. Zo gaat hij eens op een avond samen met zijn vriendje naar het huisje van een oude vrouw die een paar koeien zou hebben doodgetoverd, en zegt daar een rijmpje op tegen haar (Hex kumm rut, büst den Düvel sien ol Bruut). Als twaalfjarige wordt hij geconfronteerd met de wanhoop van een vrouw die door haar buren van toverij beschuldigd is en haar nood klaagt bij Kruses moeder. Ze is het slachtoffer geworden van een duivelbanner die door de buren is geraadpleegd i.v.m. ziekte onder de kinderen en het vee, en die als dader heeft aangewezen degene die de volgende dag als eerste het erf zou betreden of in de komende drie dagen iets zou lenen. Sinds deze belevenis gelooft Kruse niet meer aan toverij.

Kruse wordt onderwijzer en heeft daardoor veel contact met de bevolking. Hij constateert na de Eerste Wereldoorlog een toename van het aantal beschuldigingen van toverij en begint systematisch alle gevallen die hem ter ore komen te verzamelen. Hij krijgt hierdoor een zekere bekendheid en vrouwen die van toverij beticht zijn, gaan zich tot hem wenden om hulp. In de lokale pers verschijnen artikelen van Kruse over dit onderwerp. In 1923 publiceert hij het boek 'Hexenwahn in der Gegenwart'. Hierin wijst hij de kerk aan als de hoofdschuldige omdat zij het geloof aan duivel, toverij en wonderen in stand houdt. Door dit boek raakt hij in een ernstig conflict met de kerk verwickeld. Ook op politiek en sociaal terrein is Kruse in die tijd actief. Door zijn linkse sympathieën moet hij zich in de Nazi-tijd koest houden. Na de Tweede Wereldoorlog publiceert hij op basis van zijn omvangrijke archief zijn belangrijkste werk 'Hexen unter uns' (1951). Niet langer is de kerk in Kruses ogen de hoofdschuldige, maar de volkskunde. Deze discipline heeft haar informatieve taak verwaarloosd en o.a. door het publiceren van onbecommentarierende sagenbundels het verdwijnende heksengeloof weer nieuw leven ingeblazen. Daarnaast heeft volgens hem ook de school een kwalijke rol gespeeld door verhalen over heksen als leesstof te gebruiken, zoals het sprookje van Hans en Grietje. In het midden van de jaren '50 worden er in West-Duitsland jaarlijks ongeveer zeventig smaadprocessen wegens toverijbeschuldigingen gevoerd. Naar schatting opereren er in die tijd zo'n tienduizend duivelbanners. Kruse probeert aanvankelijk tevergeefs allerlei organisaties, politici en wetenschappers te interesseren voor dit onderwerp. Zijn belangrijkste steun ontvangt hij van de pers. Kruses strijd tegen het heksengeloof vindt z'n hoogtepunt in het Braunschweiger Mosesbuchprozess (1953-1961). Inzet is het zesde en zevende boek Moses, een bekend negentiende-eeuws toverboek dat geregeld herdrukt is. In 1950 verschijnt een verkorte versie in de Planet-Verlag Braunschweig. Kruse dient een aanklacht in: het toverboek draagt ertoe bij dat mensen van toverij worden verdacht, zet mensen aan tot grafschenerij en dierenmishandeling en adviseert middelen die als kwakzalverij beschouwd moeten worden. Het proces dat hierop volgt en dat zich enkele jaren voortsleept, komt in het middelpunt van de belangstelling te staan wanneer de DEGESA (Deutsche Gesellschaft Schutz vor Aberglauben) zich in de zaak mengt. De uitgeverij van haar kant krijgt ook steun van diverse deskundigen, waaronder de volkskundige W.-E. Peuckert. De DEGESA neemt de patholoog-anatoom Otto Prokop als getuige-deskundige. Deze beschouwt het toverboek als schadelijk voor de samenleving. Peuckert meent dat het probleem van het bijgeloof niet d.m.v. een proces kan worden opgelost. Kruse wint het proces in eerste instantie, maar de uitgeverij gaat in hoger beroep. Een belangrijke verandering tijdens het proces is dat Otto Prokop in 1957 directeur van het Institut für gerichtliche Medizin in Oost-Berlijn wordt. De tegenpartij maakt daar handig gebruik van. Het proces krijgt hierdoor het karakter van een strijd tussen Oost en West, onvrijheid en vrij-

heid, rationalisme en geloof en fantasie. Peuckert staat op het standpunt dat het zesde en zevende boek Moses een respectabel produkt van het magisch denken van het volk is, tevens een voorbeeld van gezonken cultuurgoed. Van een bestrijding in de vorm van publicatieverboden zoals in de DDR wil hij niets weten. Met dit standpunt staat hij binnen de Westduitse volkskunde niet alleen. Ook iemand als Walter Hävernick beschouwt het niet als een taak van de volkskunde om het bijgeloof te bestrijden, al was het alleen maar omdat dat volgens hem toch niets helpt. Hij beschouwt het geloof aan magie niet puur als een relict, maar als een van de mogelijke, natuurlijke wijzen van reageren van mensen op problemen. Tenslotte zal Kruse in 1961 het proces verliezen.

Kruses controverse met de volkskunde wordt in een apart hoofdstuk belicht (p. 139-178). De oorzaak van het conflict, meent de auteur, ligt enerzijds in de verheerlijking van de traditionele cultuurelementen door de volkskunde, anderzijds in de afkeer van de volkskundigen om hun wetenschappelijke kennis dienstbaar te maken aan maatschappelijke doeleinden. Pas met het optreden van de Tübinger volkskundigen in de jaren '70 ontstaat binnen het vak meer begrip voor Kruses standpunten. Tekenend voor de betere verstandhouding tussen Kruse en de volkskunde is Kruses besluit om zijn hekserijarchief onder te brengen in het Hamburgisches Museum für Völkerkunde.

In het tweede deel van het boek (179-298) staat het twintigste-eeuwse heksengeloof centraal. Volgens Kruse was het heksengeloof rond 1850 aanzienlijk afgenomen. Hij baseert hiervoor op twee mededelingen uit die tijd, waarvan het overigens zeer de vraag is in hoeverre die juist zijn. Het heksengeloof dat Kruse in het begin van de twintigste eeuw aantrof, zou vergeleken met toen weer sterk zijn toegenomen onder invloed van de romantisch georiënteerde volkskunde met haar sagen- en sprookjesbundels. Zowel na de Eerste als de Tweede Wereldoorlog zou een sterke toename van het heksengeloof plaats gevonden hebben, gelet op het in die perioden toenemende aantal smaadprocessen. Na WO II neemt hun aantal vanaf 1965 plotseling af. In beide perioden kan volgens Baumhauer de maatschappelijke onrust verantwoordelijk gesteld worden voor de opleving van het heksengeloof. Voor de tijd na WO II worden met name de herstructurering van de landbouw, de miljoenen vluchtelingen en in het algemeen de chaotische situatie als belangrijkste oorzaken beschouwd. Het heksengeloof wordt in deze visie een soort regressieverschijnsel, een teruggrijpen op traditionele opvattingen. Zonder de invloed van beide oorlogen op het heksengeloof te willen ontkennen, zou ik wel willen opmerken dat een toenemend aantal klachten wegens toverijbetichtingen op zichzelf nog niet hoeft te corresponderen met een toenemende intensiteit van het heksengeloof. Deze toename zou, althans voor een deel, ook hierdoor veroorzaakt kunnen zijn dat de slachtoffers eerder dan vroeger een beroep op de rechter doen.

Een voorbeeld van zo'n proces is dat tegen de duivelbanner Waldemar Ebelmann uit Salzbüttel. Het lijkt mij zeer de vraag of dit proces ooit had plaatsgevonden zonder Kruses bemoeienissen. Uit de uitvoerige beschrijving van het proces en de daarbij betrokken personen krijgt men een goed beeld van het functioneren van het heksengeloof, de plaats van de duivelbanners hierin en van hun werkwijzen en ideeën. Veel van hun methoden is ook bij hun Nederlandse collega's bekend geweest. Onder deze duivelbanners bevinden zich een aantal die in een vrij groot gebied opereren en hun cliënten niet alleen onder de eenvoudige plattelandsbevolking vinden, maar ook in de hogere kringen. Dat blijkt o.a. uit de vele aan hen geschreven bedankbrieven. Baumhauer geeft aan het eind van het boek een uitvoerige beschrijving van een viertal gevallen van beschuldigingen van toverij (een tovenaar, drie heksen), waarin wordt ingegaan op de positie van de slachtoffers en van degenen die hen beschuldigen, en op de wijze waarop de beschuldigten op de aantijgingen reageren. Het is opvallend dat zij niet allemaal direct naar de rechter stappen,

maar zich in eerste instantie passief opstellen tegenover de praatjes die over hen worden verteld en de maatregelen die door de omgeving tegen hen worden genomen. De invloed van Kruse op de aanklachten die sommigen van hen tenslotte indienen, blijkt weer zeer groot te zijn. Dit boek bevat een schat aan gegevens over het geloof aan hekserij in deze eeuw. Dat dit anno 1985 definitief tot het verleden behoort, wordt door de auteur betwijfeld. Want de basis ervan, het idee van het bestaan van magische kracht, is (in Duitsland) nog alom aanwezig en niet alleen op het platteland. Bovendien is er een steeds toenemende neiging tot het occulte, het bovenzinnelijke waar te nemen als reactie op de voortschrijdende vertechnisering van de maatschappij. Baumhauer stelt tenslotte vast dat Kruse voor de diepere oorzaken van het heksengeloof weinig oog heeft gehad.—A.J. Dekker.

Beliën, H.M., en P.C. van der Eerden. *Satans trawanten. Heksen en heksenvervolging.* Haarlem 1985, Uitgeverij J.H. Gottmer. 224 p., 25 ill.; f28,-; ISBN 90-257-1792-6.

Na de verschijning van het boek *Heksenvervolging* van J.E. Toussaint-Raven in 1972 heeft het lange tijd ontbroken aan een overzichtelijk Nederlandstalig werk, waarin de Europese bereiking van 'heksen' is beschreven. Noch de publikatie van Gay (zie VB 10, 159) noch de herdruk van Baschwitz' *Heksen en heksenprocessen* hebben op bevredigende wijze in deze leemte kunnen voorzien. Daar het Europese onderzoek na 1972 belangrijke resultaten heeft geboekt, deed zich het gebrek aan een Nederlandstalige ingang en handleiding steeds zwaarder voelen. De historici Beliën en Van der Eerden hebben met *Satans trawanten* nieuwe, hoofdzakelijk in het buitenland ontwikkelde inzichten voor een breed publiek toegankelijk willen maken. Zij hebben daartoe gekozen voor een verhalende en thematische benadering. Hun boek is in drie onderdelen gesplitst: na een inleiding (7-17) volgen tien op 'heksen en heksenvervolging' betrekking hebbende verhalen, welke ongeveer driekwart van het boek in beslag nemen (18-151). Een twaalfstal interpreterende hoofdstukjes (153-221) en een literatuurlijst (222-224) sluiten het geheel af. De inleiding bevat de vraagstelling (geografische en temporele spreiding 'heksenprocessen', motieven en beeldvorming betrokkenen), een summier historiografie, een klein exposé over de bronnen, een tentatieve omschrijving van 'hekserij en toverij', en een beknopte historische introductie over de periode tot en met de vijftiende eeuw. De hoofdmoot, bestaande uit tien verhalende beschouwingen (waarvan er vijf in een vroegere versie in het *NRC-Handelsblad* zijn verschenen), bedoeld een zo breed mogelijk inzicht te geven in de verschillende facetten van 'heksen en heksenvervolging' in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Europa. Aan de orde komen voorbeelden uit Essex, Zuid-Duitsland, Noordoost-Italië, Marseille, Baskenland en Salem. Voorts zijn er hoofdstukjes gewijd aan Jacobus VI (I), Agrippa van Nettesheim en Balthasar Bekker. In het derde deel van het boek behandelen Beliën en Van der Eerden diverse vragen die in de geschiedschrijving over het onderwerp van primair belang zijn. Zij gaan in op de realiteit van de in de processen vigerende voorstellingen, de omvang van de 'heksenjacht', het heksenstereotype (sexe, leeftijd, sociale positie) en de mogelijke motieven van de vervolgers (persoonlijke rancune, godsdienstijver, financieel gewin, beschavingsdrang). Daarbij laten zij zich niet verleiden tot stellige algemene uitspraken; geen van de behandelde thema's blijkt, apart noch in combinatie, een voldoende verklaring te bieden voor de 'heksenvervolgingen'. De auteurs besluiten dan ook met een pleidooi voor hernieuwd en vooral fijnmazig onderzoek dat recht doet aan de vele verschillende vormen van 'hekserij' en vervolgingen.

Beliën en Van der Eerden zijn er in hun nuchter geschreven boek vooral in geslaagd de complexiteit van het onderwerp te verhelderen. Daar is weinig op aan te merken; kanttekeningen richten zich voornamelijk op het niet behandelde. Er ontbreken bijvoorbeeld bronvermeldingen bij het verhalende gedeelte en ook wordt niet goed uiteengezet of de

verhalen als exemplarisch of exceptioneel opgevat moeten worden. Ook doet de slotsom, hoewel op zichzelf terecht, wat mager aan, aangezien expliciete aanwijzingen voor verder onderzoek nauwelijks worden gegeven. Te denken valt bijvoorbeeld aan een uitwerking van 'hekserij' op plaatselijk niveau (de rol van duivelbanners!) en aan een studie van de verspreiding van de meer eliteaire denkbeelden. Dat dergelijke punten enigszins stiefmoederlijk behandeld worden, moet echter vooral gezien worden in het kader van het Europese onderzoek. Voorts wijzen Beliën en Van der Eerden op de beperktheid van de bronnen (voornamelijk criminele processtukken) en onderstrepen zij met name het verschil met hedendaags antropologisch onderzoek. Toch kan het ogenschijnlijk voordeel van de antropoloog op de historicus niet op deze wijze afgedaan worden. Nog afgezien van het feit dat een antropoloog wellicht onbeperkt vragen kan stellen maar zeker niet overal een antwoord op hoeft te verwachten (vgl. de studie van Favret-Saada, besproken in VB 6, 139-140), geven sommige procesdossiers wel degelijk de gewenste achtergrondinformatie en is het bovendien soms ook nog mogelijk aanvullende gegevens via andere bronnen te achterhalen.

Satans trawanten breekt terecht een aantal hedendaagse opvattingen over 'heksen en heksenvervolg' af en vormt in dat opzicht een goede inleiding tot het onderwerp. Het laat echter de kans liggen duidelijke richtlijnen uit te zetten voor het noodzakelijke nieuwe onderzoek – en dat hangt mogelijk samen met de omstandigheid dat de auteurs enkel gebruik hebben gemaakt van door anderen bijeengebracht materiaal. – Willem de Blécourt.

Blok, Anton. *Chimney-sweepers as mediators*. Nijmegen 1985, Instituut voor Culturele en Sociale Antropologie. (Publicatie-serie Vakgroep Culture Antropologie K.U. Nijmegen 16). 35 p.

Anton Blok legt verband tussen de marginale positie van de schoorsteenveger in de westerse samenleving sinds de zestiende eeuw en de opvatting dat hij geluk brengt, zoals die bijvoorbeeld blijkt uit nieuwjaarskaarten uit de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Hij wijst erop dat de schoorsteenvegers, zoals veel zogenaamde eerlozen, een smerig beroep uitoefenden en om die reden gerecruteerd werden uit de armste streken van Europa, de hogere Alpendalen. Omdat ze zich door hun afkomst en hun migrantenbestaan in kleding, taal en gewoonten onderscheidden van de plaatselijke bevolking werd hun uitzonderingspositie nog versterkt, wat weer van invloed was op de beeldvorming over hen. Van die marginaliteit geeft hij een groot aantal voorbeelden uit de Europese literatuur. – J.J.V.

Boschma, N., en H. van Koolbergen. *Stolp of salon? De ontwikkeling van het huis met aangebouwd 'vierkant' in Broek in Waterland gedurende de 17de en 18de eeuw*. Arnhem/Amsterdam 1985, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek/P.J. Meertens-Instituut. (SHBO-Monografieën 7). 66 p., talr. tek., krtn., foto's; f 19,50 + f 4,25 (giro 3132500 t.n.v. Publikatiefonds SHBO, Schelmseweg 89, 6816 SJ Arnhem); ISBN 09-70103-08-7.

Typerend voor Broek in Waterland is het veelvuldig voorkomen van een bewoond 'vierkant' achter een rechthoekig voorhuis. Dit vierkant vertoont grote gelijkenis met het centrale deel van de in Noord-Holland algemeen bekende stolpboerderij. Op grond van de bouwsporen die bij een restauratie van één van die huizen aan het licht kwamen, kwam Boschma tot de slotsom dat de aanbouw in dit geval jonger was dan het voorhuis en dat ze aanvankelijk een andere bestemming had gehad. Dat was aanleiding tot een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek in een groot aantal andere huizen, waarvan de eerste helft van

dit boek en de vele bouwkundige tekeningen verslag doen. Tegelijkertijd voerde H. van Koolbergen een archivalisch onderzoek uit, dat meer in detail aan het licht bracht, hoe nauw de geschiedenis van het Broeker vierkant verbonden is met de economische en agrarische geschiedenis van het dorp. Het verslag van dit onderzoek vindt men in het tweede deel. In een Bijlage zijn van alle betrokken huizen de gegevens uit de verpondingsregisters uit de zeventiende en achttiende eeuw opgenomen. – J.J.V.

Culture, tradition, identity. – Journal of folklore research 21 nr. 2/3 (1984); 168 p. (93-260).

Deze aflevering van het Journal of folklore research is geheel gewijd aan een Amerikaans-Hongaarse conferentie (georganiseerd door het Folklore Institute van de universiteit van Indiana) over cultuur, traditie en identiteit. In totaal kwamen op deze conferentie twaalf sprekers aan het woord, die vier deelthema's behandelden, van abstract naar concreet: traditie en identiteit, institutionele en spontane toepassingen, folklore en folklorisme, variaties van identiteit. Van de meeste sprekers is de lezing geheel weergegeven, van sommige echter slechts een samenvatting. Ook de discussie die na elk onderdeel plaats vond is gedeeltelijk afgedrukt. Lang niet alles wat er besproken werd is van belang voor Nederlandse volkskundigen. De theoretische verhandelingen brachten geen nieuwe inzichten, de verslagen over casestudies waren nauwelijks te betrekken op de Nederlandse situatie, terwijl de discussies soms wel erg vrijblijvend waren. Vandaar slechts een korte samenvatting van de belangrijkste punten.

In de inleiding (p. 95-96) maakt Anya Royce duidelijk waar het, volgens haar, om gaat: de bestudering van groepen die zich verbonden voelen door eenzelfde identiteit, die zich uit in bv. de taal, de kleding of andere zichtbare symbolen. Zo'n groep noemt Royce een 'ethnicity', en daarmee wekt ze sterk de indruk dat cultuur, traditie en identiteit alleen maar in de context van een etnische groep bestudeerd kunnen worden. Alan Dundes (*Defining identity through folklore*, 149-151) is het daar niet mee eens. Voor hem is elke groep die op de een of andere manier een gemeenschappelijke identiteit voelt een 'folk' en dus object van de folklorebestudering. Dan Ben-Amos (*The seven strands of tradition: varieties in its meaning in American folklore studies*, 97-131) en Tamás Hofer (*The perception of tradition in European ethnology*, 133-147) gaven beiden een historiografisch overzicht van de opvattingen over traditie in respectievelijk Amerika en Hongarije (soms uitgebreid tot heel Europa). Opvallend zijn daarbij eerder de overeenkomsten dan de verschillen. Ook in Amerika werd in de negentiende eeuw begonnen met het verzamelen van gegevens over al dan niet terecht eeuwenoud geachte voor-industriële gewoonten en gebruiken, terwijl vooral in de jaren na de Tweede Wereldoorlog er ook daar een tegenbeweging ontstond met meer aandacht voor het procesmatige en veranderende karakter van cultuur.

Vilmos Voigt (*The concept of today's folklore as we see it from Budapest, Hungary, Europe*, 165-175) en Linda Degh (*Uses of folklore as expressions of identity by Hungarians in the old and new country*, 187-200) laten volgens mij het duidelijkst zien dat volkskunde op verschillende manieren beoefend kan worden. Voigt doet dat door te pleiten voor een beschrijving van de relikten van de Hongaarse arbeiders- en boerencultuur, zonder zich af te vragen wat de historische reikwijdte van zo'n relict zou kunnen zijn en Degh door zeer verontwaardigd te zijn over de opvattingen van Hongaarse Amerikanen over Hongaarse volkscultuur. Tijdens de feesten ter gelegenheid van de Bicentennial was er in Washington een dag waarop alle verschillende etnische groepen bijeenkwamen. De Hongaren presenteerden daar het romantische negentiende-eeuwse zigeunerbeeld van de Hongaar in plaats van hun 'echte' volkscultuur. – H.v.K.

Egmond, Florike. *Banditisme in de Franse tijd. Profiel van de Grote Nederlandse bende, 1790-1799.* Z.pl. 1986, De Bataafsche Leeuw. 196 p., 16 afb., 10 tab.; ISBN 90-6707-067-X.

In 1981 publiceerde Florike Egmond in *Holland* een artikel over de Hollandse bende (zie V.B. 8, 102), één van de vier benden die in het laatste decennium van de achttiende eeuw actief waren in de Zuidelijke Nederlanden, het Rijnland en Holland en Zeeland en die zich, omdat ze elkaar grotendeels overlaptten en onder dezelfde aanvoerders opeerden, laten samenvatten onder de naam de Grote Nederlandse bende. In acht hoofdstukken geeft ze aan de hand van gegevens uit vooral rechterlijke archieven een beeld van de wijze waarop deze benden opereerden, van de herkomst en onderlinge relaties van de bendeleden, van hun opvattingen en maatschappelijke aspiraties en van het maatschappelijk klimaat waaruit hun optreden en hun ondergang verklaard moeten worden. In drie bijlagen volgen dan nog een overzicht van de roofovervallen die ze pleegden en de beknopte biografieën van ruim 150 rovers en medeplichtigen. Het boek is in aanpak en uitwerking duidelijk geïnspireerd door de publicaties van Richard Cobb en (in Nederland) van Anton Blok, maar het doet daar in kwaliteit niet voor onder. Het geeft een verrassend scherp beeld van de zelfkant van de maatschappij aan het eind van de achttiende eeuw, niet in het minst dank zij de aandacht voor persoonlijke details, in het bijzonder (maar niet alleen) in het hoofdstuk waarin de maatschappij- en levensbeschouwing van de belangrijkste bendeleden wordt geschetst. Dat de schrijfster daarbij veel gewicht toekent aan het feit dat de meesten, door hun joodse afkomst, sociaal gediscrimineerd werden, is op zichzelf niet verrassend, maar het krijgt kwaliteit door de genuanceerde wijze waarop ze aannemelijk maakt dat juist deze groep het karakter van de benden bepaalde. — J.J.V.

Falkenberg, Regine. *Kindergeburtstag. Ein Brauch wird ausgestellt.* Mit Beiträgen von Andreas C. Bimmer, Britta Gaedecke-Eller, Theodor Kohlmann und Ingeborg Weber-Kellermann. Berlin 1984, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz Berlin/Museum für Deutsche Volkskunde. (Schriften des Museums für Deutsche Volkskunde Berlin 11). 192 p., talrijke ill.; DM 25,-; ISBN 3-88609-228-3.

Van juni 1984 tot augustus 1985 werd in Berlijn een tentoonstelling gehouden over de wijze waarop kinderen in Duitsland van ongeveer zes tot veertien jaar hun verjaardag vieren en hebben gevierd. Dit boek bestaat uit de catalogus van de kleine duizend voorwerpen, documenten, afbeeldingen en foto's die er te zien waren (123-189) en uit een inleiding over deze verjaardagen door Regine Falkenberg, aangevuld met korte bijdragen van enkele anderen (9-122).

Op grond van het bijeengebrachte materiaal en van schriftelijke bronnen (o.a. autobiografieën, belletrie, schoolboeken) stelt zij vast dat het vieren van de verjaardagen van kinderen pas in de loop van de negentiende eeuw enige omvang aanneemt, en wel in de kringen van de goeode burgerij in de steden. Andere sociale lagen zoals de kleine burgerij, de arbeiders en de boeren nemen het gebruik slechts geleidelijk over, de laatsten pas na de tweede wereldoorlog. Vanaf die tijd krijgen ook de katholieken aandacht voor de verjaardagen van hun kinderen, terwijl zij voordien, in bewuste tegenstelling tot de protestanten, veeleer de naamdag vierden.

Na dit algemene historisch overzicht beschrijft de auteur de verschillende onderdelen van het verjaarsfeest (zoals de uitnodiging, het geven van cadeautjes, de spelletjes) en geeft zij aan hoe deze elementen langzamerhand door de onderscheiden sociale groepen zijn overgenomen. Aardig is dat zij ook wijst op de onlustgevoelens die kinderen op

hun verjaardag kunnen ondervinden, bv. wanneer deze dicht bij kerstmis valt of bij de verjaardag van een broer of zus. Een museale presentatie daarvan bleek echter niet mogelijk. — J.H.

Folk narrative: the quest for meaning — Journal of folklore research 22 nr. 1 (april 1985), gehele nummer.

Op het achtste congres van de International Society for Folk Narrative Research in 1984 in het Noorse Bergen zijn ruim 150 lezingen gehouden. Vier ervan, aangevuld met een vijfde artikel, zijn in deze aflevering afgedrukt. Wat ze met elkaar gemeen hebben, is dat ze zich met de betekenis en functie van volksverhalen bezighouden. Het eerste artikel, van *Alan Dundes*, gaat over folklorisme, 'fakelore', het bestempelen van recentelijk door bepaalde mensen gefabriceerde culturele producten als echt, traditioneel cultureel erfgoed. De Amerikaanse volkskundige R.M. Dorson heeft z'n hele wetenschappelijke leven hiertegen gefulmineerd. Anders dan hij dacht, is folklorisme geen typisch twintigste-eeuws, Amerikaans verschijnsel. Dundes betoogt dat ook de Ossian van Macpherson, de sprookjes van de gebroeders Grimm en de Kalevala van Elias Lönnrot al als zodanig beschouwd kunnen worden. Hij meent dat folklorisme voortkomt uit culturele en nationale minderwaardigheidsgevoelens en veronderstelt in het algemeen een nauwe relatie tussen dergelijke gevoelens en het ijverig bestuderen en verzamelen van de eigen cultuur, waarbij hij wijst op landen als Hongarije, Finland en Ierland (p. 5-19). *Bengt Holbek* constateert dat de volkskundigen zich tot nu toe nauwelijks hebben beziggehouden met de betekenis van sprookjes, o.a. vanwege hun preoccupatie met de 'diepere', mythologische inhoud ervan, en noemt vijf criteria waaraan de interpretatie van sprookjes moet voldoen en acht invalshoeken voor de interpretatie die worden gevormd door de verschillende soorten vertellers, het gehoor, de vertamelars, uitgevers, de lezers van sprookjesboeken en de interpreters (19-28). *Michèle Simonsen* verzet zich tegen het idee dat een sprookje een betekenis bezit die door ontcijfering van symbolen kan worden bepaald, en wil betekenis liever opgevat zien als het resultaat van een proces waarbij toehoorder/lezer een netwerk van relaties (overeenkomsten en tegenstellingen) opbouwt (29-36). *Lauri Honko* stelt eveneens dat de betekenis van een tekst voor een groot deel buiten de tekst is gelegen en door de betrokkenen wordt opgebouwd uit tal van factoren zoals de eigen ervaringen, de situatie, de mimiek en de gebaren van de aanwezigen (37-44). In de laatste bijdrage, van *Sandra K. Dolby-Stahl*, probeert deze met veel omhaal van woorden uit te leggen op welke wijze men het beste de betekenis van zgn. persoonlijke verhalen kan bepalen. Het komt er eenvoudig op neer dat hoe beter men op de hoogte is van de vertelsituatie, des te beter kan de betekenis van verhalen bepaald worden (45-69). — A.J. Dekker.

Les géants processionnels en Europe. Colloque du 20 au 22 Août 1981 (500ème anniversaire de Goliath). Ath 1983, Commission royale belge de folklore (section Wallonne) Cercle d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région. (Etudes et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région 5). 504 p., 155 ill.; BFr. 750.

Deze bundel bevat teksten van de 23 lezingen die in 1981 gehouden werden op een congres in Ath gewijd aan het onderzoek van de reuzen en monsters meegevoerd tijdens optochten in heden en verleden in enkele Europese landen, in het bijzonder België, Frankrijk en Spanje. Ongeveer de helft van de bijdragen heeft een min of meer inventariserend karakter. Daarbij springt de gedegen archiefstudie van *E. van Autenboer* naar de figuren in de ommegang van Zoutleeuw in de vijftiende en zestiende eeuw in het oog

(409-426). Andere auteurs gaan – enigermate buiten het eigenlijke thema van de bijeenkomst – in op het voorkomen van reuzen in verhalende bronnen, zoals *Claude Lecouteux* in een studie over de reuzen in de Duitse literatuur van de middeleeuwen. Hij stelt o.a. vast dat de denkbeelden over reuzen pas in de vijftiende eeuw vaste vorm krijgen, dat zij voortkomen uit de cultuur van de ongeletterden, maar dat zij niet zijn terug te voeren tot een of andere godsdienst uit de oertijd (47-59).

Vijf van de overige bijdragen steken door hun aanpak boven de andere uit. *Marie-France Gueusquin* belicht de functie van de draken in de optochten van de opkomende Franse steden aan het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw. Zij veronderstelt dat deze figuren de stedelingen het besef gaven deel uit te maken van één gemeenschap ondanks het bestaan daarin van grote sociale verschillen (241-250). Op grond van een nauwkeurig onderzoek van o.a. de route en de deelnemers aan de carnavalsoptocht met reuzen in Metz in 1498 komt *Martine Grinberg* tot een soortgelijke interpretatie (319-326). *Jean-Marc Depluvez* en *Jean-Pierre Ducastelle* laten voor resp. Segovia vanaf de zeventiende en Ath vanaf de vijftiende eeuw zien hoe veranderingen op o.a. maatschappelijk en economisch gebied het uiterlijk van de reuzen en hun functie tijdens feestelijkheden steeds hebben beïnvloed (211-239, 445-476). In een stimulerende bijdrage, die handelt over het geringe aantal reuzen in de Provence maar die tevens het karakter heeft van een status quaestionis van het ommegangsreuzenonderzoek, benadrukt *Michel Vovelle* hoe vruchtbaar het is wanneer er in het onderzoek een wisselwerking bestaat tussen de aandacht voor geografische verschillen en voor historische veranderingen in de aanwezigheid van reuzen in optochten (347-363). – J. Helsloot.

Gerbenzon, P. *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw.* Amsterdam/Oxford/New York 1985, Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij. (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. deel 48 nr. 1). 42 p.; f 20.-; ISBN 0-4448-5633-1.

De belangrijkste bron voor de kennis van de heksenvervolgingen in de provincie Groningen vormen de aantekeningen van de hoofddeling Hidde Jensema te Oldehove, die zich uitstrekken over de periode van 1547 tot 1562 (afgedrukt als bijlage op p. 34-42). In deze periode vonden 35 verbrandingen van heksen en tovenaars plaats. Die in Appingedam in 1547 hebben een duidelijke relatie met de vervolgingen in Oostfriesland (D.) die enkele jaren ervoor plaatsvonden. In beide gevallen betrof het groepen heksen die onder leiding stonden van een 'hoofdheer'. In Friesland daarentegen schijnen geen heksenvervolgingen te zijn voorgekomen en dat ligt niet aan het ontbreken van relevant bronnenmateriaal. Volgens Gerbenzon behoren de beschuldigten niet tot een bepaalde sociale groep. Rijk en arm, maar arm toch meer, zijn het slachtoffer. Wel zou gesteld kunnen worden dat het over het algemeen gaat om enigszins buiten de dorpsgemeenschap staande, wat excentrieke mensen. Is experimenteerlust misschien de gemeenschappelijke noemer, zo vraagt Gerbenzon zich af.

Al met al is de vervolging in het noorden slechts van beperkte omvang geweest. Een belangrijke oorzaak hiervan moet gezocht worden in de procedure van het voetzetten, waarbij de beschuldigde de beschuldiger kon dwingen om met bewijzen te komen. Lukte dat niet, dan kon de beschuldiger de straf krijgen die anders de beschuldigde heks/tovenaar gekregen zou hebben. Een tweede belangrijke oorzaak ziet Gerbenzon in de onwil van het Hof van Friesland en van de Groningse Hoofdmannenkamer resp. de Burgemeesters en Raad van Groningen, zich actief met het verschijnsel toverij bezig te houden. Misschien hangt dit samen met het feit dat in deze colleges veel juristen zaten

die in Orléans hadden gestudeerd. Als er van bovenaf geen druk werd uitgeoefend om heksen te vervolgen, waaruit kwamen de vervolgingen dan wel voort? Op deze vraag meent Gerbenzon voornamelijk geen duidelijk antwoord te kunnen geven. De vaak aangevoerde sociale spanningen en godsdienstige tegenstellingen kunnen in ieder geval voor dit gebied niet als verklaring gelden. – A.J. Dekker.

Gittings, Clare. *Death, burial and the individual in early modern England.* London/Sydney 1984, Croom Helm. (10) 269 p.; £ 19.95; ISBN 0-7099-1167-X.

Dit boek is, voorzover ik weet, de eerste studie waarin uitgebreid gebruik gemaakt wordt van boedelrekeningen ter bestudering van begrafenisgebruiken (maar zie ook de bespreking van Maarleveld elders in dit nummer). In deze boedelrekeningen, die de schrijfster uit vier Engelse graafschappen (Kent, Berkshire, Somerset en Lincolnshire) verzameld heeft en die voor het grootste gedeelte uit de periode 1580-1655 stammen, werden de begrafeniskosten vaak zeer gedetailleerd verantwoord. Maar al vormen de gegevens uit deze rekeningen wel de kern van Gittings studie, het zijn niet de enige bronnen die zij gebruikt heeft. Een tweede belangrijke groep bronnen vormt de contemporaine literatuur (o.a. een aantal dagboeken), waarbij ze zich zeker niet beperkt heeft tot de bekendste werken. Daarnaast werden ook nog gegevens ontleend aan testamenten, parochieregisters, grafschriften, bisschoppelijke bevelen en beschrijvingen van aristocratische en koninklijke begrafenissen.

De manier waarop Gittings haar overvloedige bronnenmateriaal hanteert, maakt dat haar studie een overtuigende degelijkheid uitstraalt. Alle beweringen worden ogenblikkelijk met feiten gestaafd zonder dat dit de leesbaarheid aantast. Gittings is erin geslaagd de, soms zeer gedetailleerde, informatie op een niet storende manier in de tekst onder te brengen (de resultaten van het rekeningenonderzoek zijn trouwens in grafieken tabelvorm achterin het boek te vinden), terwijl de vele goed gekozen citaten uit de contemporaine literatuur blijven boeien.

In een tiental hoofdstukken worden de verschillende aspecten van de veranderingen in begrafenisgebruiken van de late middeleeuwen tot de tweede helft van de achttiende eeuw beschreven. Deze veranderingen laten volgens Gittings zien dat er een duidelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden naar een steeds individuelere benadering van de dood. Bij de beschrijving van deze veranderingen besteedt ze niet alleen aandacht aan de, natuurlijk opvallende, verschillen tussen rijk en arm, maar ook aan regionale verschillen. De boedelrekeningen stellen haar in staat te constateren dat de ontwikkeling in het gebied rond Londen sneller verliep dan in de meer perifere gebieden.

Gittings bevindingen zijn op een lijn te stellen met die van Ariès, maar meer dan bij Ariès ligt bij haar de nadruk vooral op de nabestaanden en hun reacties en niet op de ideeën van individuen over hun eigen dood.

Na al deze lof toch nog een punt van kritiek. Op de flap wordt beloofd dat dit boek een 'explanation of the modern anxiety about death' zal geven. Nu wordt in Gittings studie wel zeer nauwkeurig beschreven hoe de dood steeds minder een zaak van de gemeenschap en steeds meer een zaak van het individu wordt, maar waarom dat gebeurt komt veel minder aan de orde. Ze stelt zich, onder verwijzing naar o.a. Lawrence Stone, tevreden met de constatering dat die ontwikkeling naar een maatschappij waarin het individu steeds meer aandacht krijgt heeft plaatsgevonden, maar doet geen poging deze ontwikkeling te verklaren. En daarmee blijft toch een echte 'explanation of the modern anxiety of death' uit. – Hans van Koolbergen.

Goubert, Pierre, & Daniel Roche. *Les Français et l'Ancien Régime*. Tome II: *Culture et société* [door Daniel Roche]. Paris 1984, Armand Colin. 392 p., ill.; ISBN 2-200-37067-9; f 113,40 (2 dln. samen f 201,60).

Tijdens een in december 1985 te Amsterdam gehouden congres over cultuurgeschiedenis is de vraag gesteld of het thans nog wel doenlijk is voor een historicus om geheel alleen de cultuurgeschiedenis van een eeuw te schrijven. Dit boek bewijst dat het kan. Zij het onder een aantal voorwaarden die in Nederland misschien niet even gemakkelijk te verwerkelijken zijn als in Frankrijk: een actieve, intelligente schare studenten die niet over belastinguren zeurt en zonder morren het voorwerk verricht; een circuit van collega's die zich af en toe rustig laten uitplunderen omdat zij bij gelegenheid ook zelf die kans mogen grijpen; een discussiegroep van historici (vermeld op de achterzijde van het titelblad) die elkaars publicaties lezen en bij gemeenschappelijke lunches ook wel eens over iets anders dan huis, belasting of auto, vakantie, weer of kinderen praten. Maar bovenal vereist zo'n boek een historicus die de nodige vingeroefeningen heeft gedaan, schrijven kan en een zowel eenvoudige en klare als voor de huidige stand van het wetenschappelijk werk bevredigende invalshoek kiest.

Hoe immers geschiedenis van cultuur te schrijven? Het probleem is bijna zo oud als de geschiedschrijving zelf en de oplossingen geven zelden voldoening. Uitgaan van cultuurproducten die men selecteert volgens intellectuele of esthetische maatstaven ('ideeën' of 'kunst') betekent dat men een waardeoordeel inbouwt dat bepaalde sociale groepen boven andere bevoordeelt en tegelijk voor zeer specifieke krachtlijnen in het spanningsveld van de samenleving opteert. Wie uitgaat van gedragsnormen loopt het gevaar niet de feitelijke beantwoording daaraan, dus het gedrag zelf te meten, doch slechts de wensdroom van heersers. Wie 'de' *Zeitgeist* of mentaliteit tot object neemt, loopt al snel in de valstrik een grootste gemene deler te construeren waar geen concreet individu zich meer in zou herkennen. Het uitgangspunt van Daniel Roche is even eenvoudig als krachtig: cultuurgeschiedenis wil begrijpen hoe de verhouding is tussen de objectieve bestaansomstandigheden van de mensen en de wijzen waarop zij zich die voorstellen en erover spreken. Omdat wij thans, uit de tirannie van het elitair cultuurbegrip bevrijd (ook al hebben, zowel in Frankrijk als in Nederland, invloedrijke personen en pressiegroepen zich daar bepaald nog niet allemaal bij neergelegd), beseffen dat de verbindingslijnen tussen die twee segmenten van de culturele werkelijkheid talrijk en verscheiden zijn, kan er in onze dagen geen sprake meer zijn van een geschiedenis van 'de' cultuur, doch nog slechts van 'geschiedenis van de culturen' binnen eenzelfde geopolitieke eenheid, van een veelvoudig stelsel van collectieve gedragingen, gevoelens, gebaren, beelden en dromen, met andere woorden van een 'histoire des mentalités', een 'geschiedenis van de mentaliteiten', zoals de Fransen en Engelsen dat terecht in het meervoud zeggen.

In een inleiding die in haar concisie een model van een 'vertoog over de methode' is, legt Roche uit dat zijn aanpak een dubbele vernieuwing ten aanzien van de klassieke cultuurgeschiedenis veronderstelt. De eerste vernieuwing betreft de thans onvermijdelijk geworden omweg van de sociale wetenschappen (sociologie, sociale psychologie, historische demografie, enz.). 'Cultuur' is immers geen veld van afzonderlijke, rechtstreeks interpreteerbare objecten meer, die als het ware voor het grijpen liggen, maar een historisch, voortdurend veranderend geheel, een totaliteit, of liever een reeks van totaliteiten die geconstrueerd moet worden met behulp van bronnen (niet meer alleen de schriftelijke, maar ook alle andere vormen van sporen), aan de hand van sociaal-wetenschappelijke hypothesen die zelf de interpretatie al beïnvloeden. Fundamenteel daarbij is op de eerste plaats de historisering van alle culturele uitingen: alles

heeft een precieze historische plaats, met een ervóór en erná; 'tijdloos', 'oeroud', 'sinds mensenheugenis' en dergelijke categorieën worden door de historicus niet langer geaccepteerd. Ten tweede de weigering om bij voorbaat een zin en een harmonische samenhang te postuleren tussen de cultuurelementen van een bepaalde tijdruimtelijke eenheid: niet alles past in, bij of aan elkaar. Het oude cultuurbegrip, dat alle cultuurverschijnselen tot een hecht geheel samenpraatte, liet geen plaats over voor verschillen, disharmonie, wanorde, fasenverschil, en daarmee al evenmin voor de verklaring van conflict, ontwikkeling, dynamiek. Ten derde de noodzaak om de 'mentale uitrusting' van de mensen uit een bepaalde tijd te inventariseren, dus hun categorieën van waarneming, voorstelling, taal, wetenschap: alleen dan kunnen we begrijpen hoe zij tegen hun wereld konden aankijken en hun inzicht konden formuleren.

Overigens blijft Roche huiverig voor de 'mentaliteitsgeschiedenis', die volgens hem onze historische wortels dreigt te idealiseren en vaak op nostalgie berust. Ook is het onderzoek op met name het gebied van de sociale psychologie nog veel te weinig gevorderd om de pretentie van inzicht in collectieve psychologische processen in het verleden te kunnen waarmaken. Vruchtbaarder lijkt hem vooralsnog dan ook de sociaal-culturele invalshoek, waarbij wordt geanalyseerd hoe cultuurelementen (objecten, praktijken, gewoonten, maar ook voorstellingen en zelfs bewuste ideeën) door specifieke sociale groepen worden ontworpen en geassimileerd en onder welke voorwaarden groepsspecifiek gedrag wordt geïnternaliseerd. Overigens mag men zich dit proces niet in de gesimplificeerde termen van een productie/receptie-verhouding voorstellen, alsof datgene wat elites actief produceren door volksgroepen passief wordt geconsumeerd. Integendeel, 'cultuurconsumptie' is zelf weer productie van zingeving, niet zelden tegenovergesteld aan de door de producent bedoelde betekenis. De 'kruising van culturen' waartoe die samenloop van meerdere belevings- en betekenisordes of -systemen leidt, vormt de problematiek, maar ook de aantrekkelijkheid van de cultuurgeschiedenis. Het nieuwe besef daarvan maakt het voortaan onmogelijk cultuurelementen los te zien van de voorwaarden waaronder ze tot stand komen en worden overgedragen of geaccepteerd.

De tweede vernieuwing betreft de overgang van een analytisch naar een interactief cultuurbegrip en vloeit in zekere zin uit het bovenstaande voort. In plaats van elementen uit het culturele veld te beschrijven, te classificeren en te hiërarchiseren, wil de historicus nu laten zien hoe die elementen in wisselwerking staan met het veld van de sociale en dat van de economische geschiedenis. Alleen zo kan hij achterhalen hoe maatschappelijke groepen zich bepaalde objecten, praktijken, voorstellingen, ideeën 'toeëigenen' als middelen ter sociale onderscheiding en ze verwerken tot een 'habitus', een gedragsreflex die een verraderlijk a-historische inslag vertoont. Het werk van de historicus bestaat niet in de laatste plaats uit de ontmaskering van dat schijnbaar vanzelfsprekende, a-historische, en uit de her-historisering ervan, die belangen, structuren en processen blootlegt en de al dan niet uitgesproken pretentie van algemene geldigheid tot historische en groepsspecifieke betekenisgeving herleidt. De schijnbare onbeweeglijkheid van cultuur wordt daardoor teruggebracht tot de veranderingen op de middellange termijn van het groepsleven.

Deze bespreking zou haar doel voorbijschieten als ze de synthese van Roche nog eens beknopt zou gaan samenvatten. Het gaat erom de invalshoek te laten zien waaruit zij is geschreven, en dus het licht waarin zij dient te worden gelezen: cultuur is cultuur in samenleving. De vier delen van het werk trachten evenzoveel globale belevingsvelden van cultuur te omschrijven: religie, normen en waarden (waaronder sociaal gedrag en deviantie); geboorte, levensgang (familie, huwelijk, arbeid), ziekte en dood; cultuur in de expressieve zin van het woord (weten, kijken en horen, dus scholing, boekencultuur,

toneel, kunst en muziek); tenslotte het bredere sociaal-economische veld (demografische patronen, sociale structuren, de ontwikkeling van het economisch maatschappelijk en politiek stelsel). Binnen die velden traceert Roche groepen elementen van materiële cultuur, maatschappelijke niveaus van beleving en zingeving, tenslotte veranderings- of verzetsstrategieën bij elites of andere sociale groepen – kortom, productie van zingeving. Kwantitatief onderzoek vormt het uitgangspunt van veel van zijn analyses, maar wordt door hem niet als alleenzalmakend beschouwd (in de inleiding bepaalt hij in dat opzicht een duidelijk standpunt). Tot de meest geslaagde bladzijden horen trouwens enkele portretten met een exemplarische functie, schetsen van enkele bladzijden lengte waarin hij aan de hand van de levenskenmerken van uitgesproken persoonlijkheden als bisschop Bossuet, Madame de La Guette (een absoluut hoogtepunt) of dagboekschrijvers uit lagere sociale milieus, de toon en de smaak van het leven van een hele groep aanzet.

Roche's boek is méér dan een magistrale synthese van het beste dat historici, volkskundigen, antropologen en sociologen uit en rond de Parijs École des Hautes Etudes de laatste decennia hebben voortgebracht. Het klinkt bij herhaling als de volwassen geloofsbelijdenis van een nieuwe fase in het cultuurhistorisch onderzoek en wat mij betreft mag het ook als zodanig gezien worden. – Willem Frijhoff.

Halévi, Ran. *Les loges maçonniques dans la France d'Ancien Régime. Aux origines de la sociabilité démocratique.* Paris 1984, Librairie Armand Colin. (Cahiers des Annales 40). 118 p., talrijke krt., tab.; Ffr. 62,-.

Evenals het in dezelfde reeks verschenen en min of meer over hetzelfde onderwerp handelende boekje van Maurice Agulhon (vgl. V.B. 7,2 p. 194) is dit in de eerste plaats een enthousiaste en daardoor stimulerende studie. Door de ongedwongen stijl, waarin de auteur de lezer in kennis stelt van iedere stap die hij in zijn redenering doet, heeft het de frisheid van een goed hoorcollege. Aan de hand van de oprichting van vrijmetselaarsloges in Frankrijk in de achttiende eeuw tracht de auteur inzicht te verwerven in de groei van wat hij de 'sociabilité démocratique' noemt. Daarmee heeft hij een vorm van sociaal verkeer op het oog die niet uitgaat van de verhoudingen kenmerkend voor de standenmaatschappij maar die, althans in principe, gebaseerd is op de gelijkwaardigheid van de mensen die daaraan deelnemen. Hij meent dat deze tijdens het Ancien Régime in het bijzonder in de vrijmetselaarsloges gestalte kreeg. Aan de vooravond van de Revolutie telde Frankrijk zo'n 650 loges met ongeveer 35.000 leden. Zoals hij enkele malen benadrukt, heeft zijn studie een beperkte opzet. Hij gaat niet in op het gedachtengoed van de vrijmetselarij en evenmin, wegens ontbreken van daarvoor geschikte bronnen, op de sociale achtergrond van de mensen die tot de loges toetraden.

Op grond van gegevens in het archief van de Grote Loge, later het Groot-Oosten van Frankrijk, te Parijs en van literatuur gaat hij na wanneer de loges werden opgericht en waar. Hij stelt vast dat zich, na de invoering van de vrijmetselarij omstreeks 1725, waarschijnlijk vanuit Engeland, in de stichting van loges vooral in de jaren zestig en eveneens in de jaren tachtig van de achttiende eeuw een hoogtepunt heeft voorgedaan. Met behulp van een groot aantal kaarten en tabellen heeft hij ook het geografisch verspreidingsproces in beeld gebracht. Een bevestiging van het gangbare beeld van een culturele tweedeling tussen het noorden en het zuiden van Frankrijk vindt hij daarin niet. De loges werden het eerst opgericht in de grotere steden en vervolgens in de kleinere. Maar hierbij is niet, zoals men zou kunnen veronderstellen, sprake van een beïnvloeding van de kleinere steden door de grotere. Voortdurend wijst de auteur er op dat het verspreidingsproces zich buitengewoon ingewikkeld en onvoorspelbaar heeft voltrokken.

Het zoeken naar globale verklaringen voor de oprichting van loges, naar samenhangen met sociaal-economische en sociaal-culturele omstandigheden, bleek nogal vruchteloos. De auteur heeft nagegaan of de verspreiding van de vrijmetselarij mogelijk samenhangt met de welvaart of armoede in de steden waar de loges gevestigd werden, met de belangstelling voor esoterische denkbeelden, met het doordringen van de kunst van het lezen en schrijven, met de toename van de boekenproductie of met de aanwezigheid van verwante instellingen als academies, letterkundige genootschappen of leeskabinetten en komt tot de conclusie dat dit niet het geval is. Vooruitlopend op de tot nu toe schaarse plaatselijke studies wijst hij op enkele min of meer toevallige factoren, waarvan hij wel aanneemt dat zij de stichting van loges hebben beïnvloed: de aanwezigheid van zakenlieden die contacten onderhielden met andere plaatsen, van uitgeweken Engelsen en van militairen.

Als een belangrijk, het voorafgaande samenvattend, resultaat van zijn onderzoek beschouwt de auteur de stelling dat de toename van de omgang tussen elkaar als gelijken beschouwende mensen niet het gevolg was van het doordringen van de Verlichting, maar veeleer een voorwaarde daartoe en een aanwijzing voor het verloop van dit proces. Hij spreekt aan het eind van zijn studie de hoop uit dat 'd'autres analyses, d'autres lectures, d'autres approches' (104), die recht doen aan niet door hem behandelde aspecten van de vrijmetselarij, zoals de maçonnieke denkbeelden, het ritueel en de organisatie van de loges, de door hem aangedragen inzichten zullen verfijnen en aanvullen. — J. Helsloot.

Harf-Lancner, Laurence. *Les fées au Moyen Age. Morgane et Mélusine, la naissance des fées.* Paris 1984, Libr. Honoré Champion. (Nouvelle bibliothèque du Moyen Age, 8). 474 p., 5 ill.; Ffr. 250,—; ISBN 2-85203-131-0.

Reeds in de openingszin kondigt de auteur ondubbelzinnig de kleur van haar boek aan: de middeleeuwse literatuur, geschreven dóór een elite vóór een elite — namelijk door dragers van een officiële cultuur voor dragers van macht —, draagt in haar teksten tegelijk het onuitwisbaar stempel van een andere cultuur, de volkscultuur. In navolging van J. Le Goff wordt deze hier gedefinieerd als 'de diepe laag van traditionele cultuur (of beschaving) die onder elke historische samenleving ligt' en gezien als tegenovergesteld aan de geleerde, officiële cultuur, die volgens de auteur in de Middeleeuwen steeds samenvalt met de klerikale cultuur. Zij ziet de middeleeuwse cultuur dus als een gelaagd, gesedimenteerd produkt, waarbij de hier genoemde lagen niettemin in een actieve wisselwerking met elkaar staan. Het handelingsveld bij uitstek daarvan is de twaalfde- en dertiende-eeuwse letterkunde. In de hoofse literatuur, die dan haar hoogtepunt bereikt, zoekt de ridderklasse naar motieven die buiten de klerikale cultuur om model kunnen staan voor nieuwe waarden, voor een nieuw, ditmaal profaan ideaal. Dankzij de groeiende tolerantie van de kerkelijke overheid ten aanzien van uitingen van het oude cultuursediment, kan het zo tot schepping van een alternatief universum komen waarin het buitennatuurlijke triomfen viert. Zijn motieven put het uit de 'volkscultuur' (dus de oude, heidense, vóórchristelijke cultuurlaag); de hoofse cultuur geeft daar een nieuwe betekenis aan; de klerikale cultuur legitimeert ze door haar tolerantie, door de duidelijke grenzen die ze trekt door zelf het christelijke bovennatuurlijke domein te definiëren, maar vooral ook doordat de teksten uiteindelijk uit de pen van geestelijken vloeien.

Het kernprobleem waarop het onderzoek naar volksmotieven in teksten van klerikale signatuur stuit, is natuurlijk, te herkennen wat tot de literaire cultuur behoort en wat tot een ouder, per definitie mondeling overgeleverd sediment. Al snel is men hier met

cirkelredeneringen bezig. Harf-Lancner heeft zich dat wel degelijk gerealiseerd. Toetssteen voor de vraag of een motief tot de (middeleeuwse) volkscultuur behoort, is voor haar het voorkomen ervan in de verzamelingen volksverhalen, die echter pas in veel recenter perioden zijn opgetekend. Terecht stelt ze dat ze daardoor wordt gedwongen uit te gaan van een tweetal onderling samenhangende postulaten. Het eerste is dat het middeleeuwse (mondeling overgeleverde) verhaal, dat wij slechts kennen in een door een elitecultuur aangepaste literaire vorm uit die tijd, in essentie identiek is met recentelijk opgetekende verhalen rond hetzelfde motief. Het tweede is dat de jongere, mondeling overgeleverde versie juist niet teruggaat op, of is beïnvloed door, die middeleeuwse literaire tekst, anders zouden we in een cirkelredenering terechtkomen. Door recent onderzoek is de literaire invloed op mondeling overgeleverde teksten overigens veel waarschijnlijker geworden dan vroeger wel werd gedacht. Vooral de talrijke populariserende uitgaven van middeleeuwse teksten, zoals ridderromans, kunnen diepe sporen in de mondelinge traditie hebben nagelaten, zodat we vaak zonder het te merken elitaire waarden en motieven in een volkse vorm voor gezet krijgen. De auteur zet deze tegenwerping echter zonder veel omhaal aan de kant. Ze blijft optimistisch over de mogelijkheden van de door haar beoogde analyse, omdat 'volkskundige schema's worden gekenmerkt door een opmerkelijke stabiliteit'. In zijn algemeenheid komt zo'n doodoener mij wat verdacht voor, maar de auteur heeft ongetwijfeld gelijk als ze stelt dat er anders gewoon geen oplossing is en dat we dus moeten roeien met de riemen die we hebben: alleen de (recente) volkskunde maakt het mogelijk te ontdekken waar en hoe precies een mythische gestalte van niet-christelijke oorsprong het geleerde christelijke cultuuroord binnentreedt. Het referentiekader van de auteur is dan ook de typencatalogus van Aarne en Thompson (in concreto de nummers 400-449).

Een van de motieven die bij uitstek geschikt zijn voor zo'n onderzoek is de gestalte van de fee. Er bestaan immers aanwijsbare, vóórchristelijke vormen van feeën (schikgodinnen, nimfen), waarover reeds in de alleroudste christelijke literatuur wordt gesproken, terwijl de feeën als fantastische vrouwengestalten relatief scherp afsteken tegen het christelijk ideeëngoed. Overigens zijn niet alle feeën fantastische vrouwen, noch omgekeerd; analyse van de context kan hier vaak duidelijkheid in brengen. In feite zijn er twee basistypen van feeën te herkennen: de (stief)-moederlijke gestalte van de geboortefee, erfgename van de schikgodin, die over het menselijk levenslot beslist; anderzijds de liefhebbende fee, veeleer een nimfengestalte, die vlam vat voor een sterveling. In haar studie vil Harf-Lancner nu laten zien hoe het volksmotief van de fee tot literair leven kon worden gewekt doordat het in een zeer concreet cultuurmoment een strategische rol kreeg toebedeeld. Of liever gezegd: hoe uit een diffuus geheel van volksoverleveringen de literaire, mythische gestalte van de fee werd gecreëerd die, toen haar historische rol was uitgespeeld, weer in het ongedifferentieerd sediment van de volkstraditie kon verzinken. In de twaalfde en dertiende eeuw pakte de opkomende ridderschap, met haar aan de kerkelijke waarden van kuisheid en bovennatuurlijke levensgerichtheid tegen gestelde idealen, het sinds de klassieke oudheid wat in vergetelheid geraakte motief van de fantastische vrouwenfiguur weer uit de mondelinge overlevering op, stelde het in een nieuw literair genre (de ridderroman, in de volkstaal) centraal, en schiep daaruit de fee, profiterend van de Keltische mode van die tijd. De emancipatie van het profane ridderideaal uit de klerikale cultuur steunt dus op een herschepping in civiliserende zin van mythische vrouwmotieven. Het motief van de overvloed- en schikgodin, waar de theologen zich van oudsher tegen verzetten, gaat daarbij steeds meer overheerst worden door het type van de liefhebbende nimf, dat gemakkelijker te accepteren is voor de vigerende theologie. Van een moederfiguur wordt de fee tot een geliefde vrouw.

Binnen dat vrouwbeeld wordt vervolgens de fatale vrouw onderscheiden van de lieflijke gestalte. De vrouw die de mannenwereld angst inboezemt, wordt als het ware getemd met behulp van een aanpassing van het feeënmotief. Daartoe wordt een antithese gecreëerd tussen twee verhaaltypen, die kunnen worden omschreven als het Morgane-type en het Mélusine-type (de auteur steunt hier ondubbelzinnig op de theorieën van Georges Dumézil). Het typische Morgane-verhaal kent de volgende elementen: een bovennatuurlijk wezen (de fee Morgane) wordt verliefd op een mens en neemt hem mee naar de andere wereld; wanneer de sterveling naar de mensenwereld wil terugkeren, overschrijdt hij een verbodsbepaling en tekent hij zijn doodsakke; de verbintenis blijft bovendien kinderloos, dus steriel. De man verliest met andere woorden op alle fronten. In het Mélusine-type daarentegen volgt de fee de mens naar de mensenwereld, zij het eveneens onder zekere voorwaarden. Als die niet worden vervuld (bv. door overschrijding van een verbodsbepaling), is het de fee die weer verdwijnt naar haar wereld, in geheimzinnige vorm (bv. een slang), maar met achterlating van nakomelingen. Net als de sterfelijke vrouw in de beeldwereld van de man heeft de fee dus twee gezichten: de veroverende vrouw, die de man aan haar lusten onderwerpt en hem naar zich schikt, staat tegenover de door liefde veroverde of onderworpen vrouw, die zich naar de man, de sterfelijke mens schikt. Tegenover de vrouw die betovert om te doden (de Lorelei-figuur), staat zij die betovert om te bevruchten, om leven te geven, zonder zich zelf overigens volledig te onthullen. Het mysterie blijft, maar het wordt leefbaar gemaakt. Uiteraard leent deze dubbele gestalte zich bij uitstek voor een verdere bewerking buiten de context van de hoofse literatuur. In een slothoofdstuk laat de auteur dan ook zien hoe de klerikale cultuur de gestalte van de fee heeft opgepakt. Gekerstend als bovennatuurlijk wezen, kan ze zowel God als de duivel dienen: we zien hier al een begin van demonologisering van de tovervrouw, die later in het hekserij-universum zo'n grote rol zou spelen. Maar behalve een kersteningsoffensief, vond er ook een rationalisering van het feeënmotief plaats: het buitennatuurlijke wezen wordt daarbij tot een gewone sterveling die zich slechts door haar toverkracht onderscheidt, welke ze overigens zowel ten goede als ten kwade kan aanwenden. Dat is de fee zoals die tot ons is gekomen.

Harf-Lancner heeft met dit boek een knappe en uiterst erudiete synthese geschreven, die voortdurend zeer dicht bij de bronnen blijft en niet onnodig theoretiseert of extrapoleert. Een genoeglijk boek bovendien, voor wie enigszins de weg weet in de ridderromans. En een werk dat laat zien dat ook schijnbaar tijdloze gestalten uit wat de auteur als een volkskundig oersediment ziet, een geschiedenis hebben. Is ze daarmee toch niet enigszins in tegenspraak geraakt met haar eigen uitgangspunt? – Willem Frijhoff.

Heidrich, Beate. *Fest und Aufklärung. Der Diskurs über die Volksvergnügungen in bayerischen Zeitschriften (1765-1815)*. München 1984, Münchner Vereinigung für Volkskunde. (Münchner Beiträge zur Volkskunde 2). 319 p.; DM 27,-.

Wegens de vele verboden die aan het eind van de achttiende eeuw zijn uitgevaardigd tegen o.a. kermissen, danspartijen, gemaskerde optochten, heiligenfeesten en bedevaarten heeft men wel gemeend dat de Verlichting bij uitstek vijandig stond tegenover feesten en vermakelijkheden. In deze studie, een proefschrift begeleid door H. Gerndt, wil de schrijfster laten zien dat deze gevolgtrekking slechts ten dele juist is. Omdat feesten geacht werden een grote invloed uit te oefenen op het hoofd en het hart van degenen die eraan deelnamen, werden zij in deze periode tevens beschouwd als een gewaardeerd en belangrijk hulpmiddel om de idealen van de Verlichting te verspreiden. Om deze functie te kunnen vervullen moesten feesten wel aan bepaalde voorwaarden voldoen: ze moesten een geordend en rustig verloop hebben, gekenmerkt worden door

nuchterheid en maat, de vormgeving moest esthetisch verantwoord zijn, ze mochten niet te lang duren, niet te veel geld kosten en niet schadelijk zijn voor de gezondheid. Behalve dat ernaar gestreefd werd bestaande feesten aan deze normen te laten voldoen, werden ook nieuwe feesten voorgesteld die de gewenste kwaliteiten in zich droegen. Daartoe rekent de schrijfster de feesten waarin de uitreiking van prijzen als beloning voor bv. betoonde ijver of bepaalde prestaties centraal stond, feesten waarbij het belang van bepaalde groeperingen voor de samenleving als geheel werd onderstreept, zoals landbouwfeesten ter ere van de boeren, en feesten die ten doel hadden de vaderlandsliefde aan te wakkeren, zoals de viering van de verjaardag van de vorst of de uitvoering van 'nationale' muziekstukken. De leiding van deze feesten zou moeten berusten bij mannen die het eens waren met de 'verlichte' denkbeelden en niet langer bij traditionele organisatoren als broederschappen, religieuze ordes, gilden, kasteleins en de jongelingschap.

Dit 'vertoog' over het feest heeft de auteur gereconstrueerd uit artikelen, ingezonden brieven en andersoortige bijdragen waarin feesten ter sprake komen, in een vijftigtal tijdschriften verschenen in Beieren tussen ongeveer 1765 en 1815. Deze artikelen werden geschreven – voor zover bekend, want de meeste waren niet of met een pseudoniem ondertekend – door o.a. middelbare en hogere ambtenaren, seculiere geestelijken en publicisten. Zij wendden zich met hun opmerkingen en aanbevelingen tot de bevolking als geheel, maar zij werden in feite alleen gelezen door de middengroepen die enig onderwijs hadden genoten, zoals op het platteland wonende geestelijken, ambtenaren en onderwijzers. De schrijfster heeft ervoor gekozen, van de opvattingen die zij aantrof als het ware de grootste gemene deler naar voren te halen en geen aandacht te schenken aan de verschillende accenten die gelegd werden. Wel wijst zij op enkele ontwikkelingen in het denken over feesten in deze periode. De nationale volksfeesten bv., die vanaf het begin van de negentiende eeuw bepleit worden, komen weliswaar voort uit het, internationaal georiënteerde, gedachtengoed van de Verlichting, maar wijken daar ook in belangrijke opzichten van af. Gebruiken en opvattingen die voordien als hinderpalen voor de vooruitgang beschouwd werden, krijgen nu de status van typisch nationale gebruiken of van kenmerken van het volkskarakter en worden tijdens de feesten verheerlijkt.

Behalve in dit laatste geval, dat zij in verband brengt met het streven van de Beierse overheid de bevolking een besef van nationale eenheid bij te brengen, legt de schrijfster geen verbanden tussen de door haar besproken opvattingen en de toenmalige maatschappelijke omstandigheden. Ook stipt zij de vraag naar de invloed van de 'verlichte' denkbeelden op de feitelijke vormgeving van feesten in deze tijd slechts aan het eind van haar studie aan. Die was, afgezien van de schoolfeesten en feesten ter ere van het koninklijk huis, die blijvende ingang vonden, naar haar mening nagenoeg afwezig. De klachten in de tijdschriften over het niet opvolgen van de daarin voorgestelde aanbevelingen wijzen in die richting. In hoeverre de opvattingen over het feest in deze Beierse bronnen overeenkomsten vertonen met die uit andere gebieden is de auteur niet nagegaan. Een dergelijke taak heeft zij zich hier ook niet gesteld. Zij heeft zich beperkt tot het weergeven van een ideeënwereld. Daarbij moet worden opgemerkt dat deze uit studies van bv. Ozouf en Vovelle al enigermate bekend was (vgl. V.B. 3,2 p. 108-109 en 4,1 p. 71-73). Wegens de heldere en overzichtelijke wijze waarop de auteur haar gegevens heeft gepresenteerd vormt deze studie echter een nuttig en bruikbaar hulpmiddel om de herkomst van ideeën te achterhalen die de vormgeving van feesten zowel in de vorige als in deze eeuw hebben beïnvloed. – J. Helsloot.

Heimann, Walter. *Musikalische Interaktion. Grundzüge einer analytischen Theorie des elementar-rationalen musikalischen Handelns dargestellt am Beispiel Lied und Singen.* Köln 1982, Musikverlage Hans Gerig (Musikalische Volkskunde, Materialien und Analysen, Bd. 9). 256 p., 4 tabn., 11 muziekvoorb.; f 39,10; ISBN 3-87252-124-1.

Met deze studie onderneemt Heimann een zeer grondige en uitvoerige poging het theoretisch denken in de volksliedkunde in kaart te brengen en zo mogelijk een stap verder te helpen. Centraal in zijn verhandeling staan de begrippen esthetisch-rationeel en elementair-rationeel handelen. Het eerste verwijst naar de manier waarop men met het volkslied omgaat als een soort van statisch kunstwerk. Het tweede duidt de meer functionele manier van omgaan aan: het volkslied als gebruiksvoorwerp. Met behulp van deze twee begrippen beschrijft Heimann dan de ontwikkeling in het wetenschappelijk denken over het onderwerp 'volkslied'.

Hij laat zien hoe dit denken lange tijd in de ban heeft gestaan van de romantisch-esthetische benadering, maar hoe er toch ook al heel vroeg (eind achttiende eeuw) aanzetten zijn geweest tot een meer functioneel-neutrale (handelingstheoretische) aanpak. Onder invloed van de Romantiek en vooral het 'Herderiaanse' denken vond deze tweede invalshoek echter nauwelijks weerklank.

Pas tegen het eind van de vorige eeuw is de tijd wèl rijp voor een nieuwe benadering. Dan is het John Meier (de latere oprichter van het Duitse volksliedarchief) die een belangrijke stap zet in de richting van een empirisch-analytisch volksliedonderzoek, waarbij niet langer het volkslied (als object) centraal staat, maar het zingen ervan (d.w.z. de zanger: het handelend subject). Vanaf dat moment doet het handelingstheoretisch denken definitief zijn intrede in het volksliedonderzoek en gaan Meier en de kring om hem heen zich afvragen wat er nu precies gebeurt tijdens een zangsituatie. Men komt erachter dat volksliederen meestal niet om hun esthetische waarde worden gezongen, maar om hun gebruikswaarde. En die gebruikswaarde is geheel afhankelijk van de situatie en vooral van de zanger. Een volkslied heeft dus geen waarde in zichzelf, maar krijgt die in het gebruik. Daarbij is de houding van de gebruiker van doorslaggevende betekenis. Meier onderscheidde twee soorten houdingen tegenover liederen, nl. de 'Herreneinstellung' en de 'Werkeinstellung'. De eerste houding is die van de liedgebruiker die zich heer en meester voelt over elk door hem uit het totaal van overgeleverde liederen gekozen exemplaar. De tweede (esthetische) houding is die welke men inneemt tegenover liederen waarvan men weet of vermoedt dat zij tot iemands geestelijk of materieel eigendom behoren (meestal het geval bij kunstliederen). Alleen de eerste (elementair-rationele) houding is voor de volksliedonderzoeker voorwerp van studie. Het zingen wordt dan bij Meier nog als een vooral individueel en niet als een sociaal gebeuren opgevat. Zijn perspectief is diachronisch, het onderzoek naar de verspreiding en receptie van 'Singhandlungsvorgänge' staat bij hem voorop.

Als tweede 'aartsvader' van het moderne volksliedonderzoek wijst Heimann de volksliedkundige Julius Schwietering aan. Deze gaat in de jaren dertig verder in het voetspoor van John Meier, maar hij voegt er ook twee belangrijke dimensies aan toe. Ten eerste ziet hij het zingen duidelijk als een sociale aangelegenheid: zingen is meestal mee-zingen en wordt derhalve samen met anderen gedaan. Ten tweede richt hij de blik op het heden en bepleit een synchronische invalshoek, niet alleen omdat hij vindt dat het diachronisch perspectief het aantal zangsituaties onoverzienbaar groot en dus onbestudeerbaar maakt, maar ook uit persoonlijke (sociaal-ethische) overwegingen: het gaat Schwietering niet zomaar om het zingen in groepsverband, het gaat hem (geheel in de sfeer van zijn tijd) om het zingen in de 'Gemeinschaft'. Het volkslied is Gemeinchaftslied geworden. Evenals John Meier laat Schwietering er echter geen twijfel over

bestaan dat liederen slechts hun waarde en zin krijgen afhankelijk van wat de gebruikers eraan toeschrijven. Uitgezocht moet dus worden welke betekenis een lied heeft voor de gemeenschap waarin het functioneert. De betekenisgeving (Sinnorientierung) komt in het brandpunt van de belangstelling te staan.

Als derde en laatste mijlpaal haalt de schrijver het denken van de volksliedkundige Ernst Klusen naar voren, die na de oorlog belangrijke nieuwe stappen deed op weg naar een allesomvattende empirisch-analytische theorie van het muzikale handelen. Zijn inbreng was drieledig: de introductie van het begrip 'muzikale interactie', het loslaten van het Gemeenschaps-denken, en het introduceren van denkbeelden en begrippen uit de sociologische en sociaalpsychologische (Angelsaksisch georiënteerde) groepsdynamica. Zo hanteert hij termen als 'primary group' en 'face-to-face-group' en praat hij niet meer over volksliederen of gemeenschapsliederen maar bij voorkeur over 'Gruppenlied'. Zijn kernbegrip is 'interactie' en met behulp van interactieanalyse moet de zangsituatie nauwkeurig worden ontleed. Klusen onderscheidt dan in zijn meest abstracte vorm drie instanties: de individuele zanger (A), de ander (B), het lied (O). Tussen A en B is er een voortdurende wisselwerking, en O is daar het geobjektiveerde resultaat van. Vooral de niet zichtbare houding en beweegredenen van A en B, die met elkaar dan weer de 'musikalische Beziehungen' vormen, hebben zijn belangstelling.

Zo is het theoretisch denken steeds verder opgeschoven: van het volkslied zelf naar de volksliedgebruiker, naar de gebruiker in een bepaalde sociale omgeving, naar de interactie binnen die sociale omgeving, naar de betekenisgeving achter die interactie, en tenslotte naar de drijfveren achter die betekenisgeving. Heimann brengt dan zelf de discussie op een nog hoger abstractieniveau door twee soorten drijfveren te onderscheiden, nl. het vaste normensysteem dat er in elke zangomgeving bestaat (bv. de wekelijkse repetitie van een zangkoor) en de vrije uitwisseling van normen en waarden die, zoals in elk menselijk verkeer, daar nog bovenop plaatsvindt en haar eigen regelmatigheden kent (vgl. het marktmechanisme in het economische leven). Uiteindelijk ontstaat er dan een abstract (bijna wiskundig) schema, waarin Heimann de stand van het huidige theoretisch denken op de kortst mogelijke manier samenvat en meteen een model aanreikt voor toekomstig onderzoek. De deugdelijkheid van dit model wordt in het laatste hoofdstuk beproefd aan de hand van een aantal gangbare onderzoeksvoorbeelden uit de muzikale volkskunde en de muziekpedagogiek. De schrijver bewijst dan met succes dat het onderzoeksmodel niet alleen opgaat voor situaties waarin metterdaad gezongen wordt, maar ook voor situaties waarin om de een of andere (conflicteuze) reden juist wordt afgezien van het inzetten van een lied.

Kortom, geen gemakkelijk boek (enige interesse voor algemene kennis- en wetenschapstheoretische problemen wordt bij de lezer aanwezig verondersteld), wèl een belangrijke bijdrage aan het hechter funderen van de volksliedkunde als zelfstandige discipline. — R.F.

Herrmann-Schneider, Hildegard. *Status und Funktion des Hofkapellmeisters in Wien (1848-1918)*. Innsbruck 1981, Musikverlag Helbling (Innsbrucker Beiträge zur Musikwissenschaft, Bd. 5). 397 p.; DM 57,-.

Herrmann-Schneider beschrijft in dit werk heel minutieus het beroep van orkestleider (Kapellmeister) aan het keizerlijke hof in Wenen in de tweede helft van de vorige eeuw. In deze periode zijn er zes hofkapelmeesters aan het bewind geweest en over hen, hun status en hun functie bevinden zich vele gegevens in het Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wenen. Via deze gegevens hoopt de schrijfster iets over de hofmuziekcultuur in het algemeen aan de weet te komen, en daarmee over de relatie tussen het muziekleven binnen en buiten de paleismuren.

Centraal in haar beschrijving staan beroepsstatus en functie van het ambt van hofkapelmeester. Eerst wordt uitgebreid de plaats van dit ambt in de hofhiërarchie nagegaan, zowel binnen als buiten de directe omgeving van het hoforkest. Binnen het hoforkest stond de hofkapelmeester onmiddellijk boven de overige orkestleden en direkt onder de Hofmusikgraf, Hofmarschall en Obersthofmeister. Buiten het orkest wordt zijn beroepsstatus vergeleken met die van parallelle functionarissen bij Hofopera en Hoftheater, en buiten het Weense hof weer met die van de overeenkomstige hofkapelmeesters aan andere Europese hoven. Daarna analyseert de schrijfster de reikwijdte van de functie van hofkapelmeester. Deze omvatte een breed scala van administratieve en kunstzinnige taken, variërend van het aanvragen van een oudedagstractement voor een vertrekkend orkestlid tot het organiseren van de muzikale omlijsting van een keizerlijk jubileum (bv. het vijftigjarige regeringsjubileum van Franz Joseph in 1898). Naast status en functie komen echter ook nog veel andere onderwerpen aan de orde die de beroepsituatie van de Weense hofkapelmeesters verder moeten verduidelijken, bv. wat de kapelmeesters verdienden, hoe hun carrièreverloop er meestal uitzag, hoever hun macht reikte niet alleen binnen de hofsituatie maar ook tegenover muzikale buitenstaanders die hun werk of zichzelf (als beroepskunstenaar) officieel bij het hof goedgekeurd probeerden te krijgen, enz.

Het onderzoek van Herrmann-Schneider is dus vooral beroeps- en persoonsgericht opgezet. Maar toch komen we tussen de regels door heel wat te weten over de verhouding tussen adellijke en burgerlijke muziekcultuur in de vorige eeuw. Het blijkt dat de cultuur van het keizerlijke hof in Wenen ook in deze periode van sterk groeiende verburgerlijking van het maatschappelijke (muziek)leven nog lange tijd het 'officiële' muziekleven bleef vertegenwoordigen (of meende te vertegenwoordigen). Het hof was een dermate gesloten en afgeschermd institutie, vrucht van eeuwenlange indikking van vaste adellijke tradities, dat de hofcultuur door haar eigen zwaarte nog lange tijd onverstoort kon voortbestaan, terwijl in de buitenwereld de verhoudingen steeds sneller en radicaler veranderden.

Toch gaan ook de paleismuren uiteindelijk scheuren vertonen. Wat het hoforkest betreft worden bv. de uniformen van de orkestleden allengs somberder van kleur (van rood naar donkerblauw), vindt er net als in de buitenwereld een functiesplitsing plaats tussen componist en dirigent (vroeger dienden beide vaardigheden in één kapelmeester verenigd te zijn), worden sociale voorzieningen (ouderdomspensioen, invaliditeit, vakantieregeling) niet meer aan de 'Kaiserliche Gnade' overgelaten maar voor iedereen ondubbelzinnig vastgelegd, vindt ook hier kortom een steeds verder voortschrijdende verambtelijking plaats.

Langer dan vele van de omringende hofkapellen houdt die van Wenen zichzelf in stand, maar ook voor dit hofmuziekleven betekent de Eerste Wereldoorlog het definitieve einde. De Weense hofkapel met zijn leiders (en adjunct-leiders: Vizehofkapellmeister, Überzählige Vizehofkapellmeister, Überzählige Titularvizehofkapellmeister, enz.) gaat met de monarchie ten onder. Maar de Weense hofopera en het hoftheater, die zich al veel vroeger buiten het keizerlijke hof verzelfstandigden en tijdig in het burgerlijk leven integreerden, hebben deze ondergang overleefd en bestaan nog tot op de dag van vandaag.

Een dergelijke scheiding tussen adellijk en burgerlijk muziekleven hebben wij in ons land niet in die mate gekend. Toch is deze studie interessant als demonstratie van de wijze waarop een afgeschermd sterk geïnstitutionaliseerde gemeenschap (bij ons misschien leger, klooster e.d.) met zijn eigen (muziek-)subcultuur zich gedraagt temidden van een snel veranderende (muziek-)culturele omgeving. — R.F.

Histoire sociale, sensibilités collectives et mentalités. Mélanges Robert Mandrou. Paris 1985, Presses Universitaires de France. 580 + 10 p., ill., tab., krt., graf.; Ffr 350,-; ISBN 2-13-038802-7.

Robert Mandrou (1921-1984) geldt samen met Georges Duby als de schepper van het begrip 'mentaliteitsgeschiedenis'. In een kort interview schetst Duby in dit werk trouwens hoe zij, al reflecterend over teksten van Lucien Febvre die Mandrou in zijn bezit had, ertoe gekomen zijn juist dit begrip te propageren uit verzet tegen een te overheersende nadruk op de geschiedenis van het materiële leven en de economie (pp. 33-35). Mandrou zelf heeft zijn methode geëxploreerd en gepresenteerd in een viertal heldere boeken die, hoeveel kritiek ze ook vaak terecht hebben opgeroepen, nog niets van hun aantrekkingskracht hebben verloren: een *Histoire de la civilisation française* (1958) van meer literaire factuur, samen met Duby geschreven, werd gevolgd door Mandrous eigen meesterwerk *Introduction à la France moderne 1500-1640. Essai de psychologie historique* (1961, ²1974), waarin systematisch alle coördinaten van het mentaliteitsbegrip werden afgetast. In 1962, kort na het verschijnen van dit werk, werd Mandrou door Fernand Braudel op bijzonder onheuse wijze het secretariaat van de redactie van de *Annales E.S.C.* ontnomen. De hypergevoelige Mandrou heeft zich dit ten zeerste aange trokken en is tot zijn dood terzijde van de hoofdstroom van de Franse geschiedschrijving blijven staan. Thans, bijna 25 jaar later, mag gezegd worden dat Braudel de geschiedenis daarmee geen dienst heeft bewezen: de *Annales*, en meer in het algemeen heel de stroming die als de 'nouvelle histoire' bekend staat, zouden met Robert Mandrou de kans hebben gekregen een sociaal-culturele benadering te ontwikkelen waarin het materiële leven in een groter evenwicht zou staan met de psychische, intellectuele en mentale aspecten van de historische werkelijkheid. Thans is de aansluiting tussen de makrotheorieën van sociaal-economisch historici als Braudel en Wallerstein enerzijds, en de mikroanalyses van de nieuwere generatie van Westeuropese cultuurhistorici (Le Roy Ladurie, Ginzburg, Burke, Muchembled) ten enenmale zoek.

Dat het anders kan, bewijzen de twee latere succesboeken van Mandrou, waarin hij als eerste van de Franse historici een lange-termijnanalyse van acculturatieverschijnselen bood, die de interactie tussen de sociale en de culturele ontwikkeling centraal stelde: een studie over de volksliteratuur uit de uitgeverstad Troyes (*De la culture populaire en France aux XVIIe et XVIIIe siècles: la Bibliothèque bleue de Troyes*, 1964, ²1975), en een pionierswerk over de beeldvormende rol van de elites bij de grote heksenvervolgingen (*Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle, une analyse de psychologie historique*, 1968, ³1980). Terecht stellen de inleiders op de onderhavige bundel dat men, geconfronteerd met Mandrous onvoltooide levensplan, niet aan het gevoel van een duidelijk onrecht kan ontsnappen (19). Als grote voorvechter van een geïntegreerde benadering van alle aspecten van de historische ontwikkeling, met inbegrip van het economische (zo schreef hij een gedragshistorische studie over de bankiersfamilie Fugger), en als een van de weinige Franse historici die een persoonlijke kennis van en oog voor de geschiedenis van Europa buiten Frankrijk hadden, heeft Mandrou zeer velen de weg gewezen, terwijl hij zelf om zowel persoonlijke (hij stierf na een tienjarige, slopende en pijnlijke hersenziekte) als maatschappelijke redenen (zijn conflict met Braudel, even onverzoenlijk als hij) geen van de wegen tot het einde toe heeft kunnen gaan. De gevolgen hiervan zullen duidelijk zijn als men bedenkt dat Mandrou van alle recentere Franse cultuurhistorici veruit de scherpste analyticus en de krachtigste theoreticus is geweest. Men vergelijk bijvoorbeeld het warrige artikel dat Jacques Le Goff in *Faire de l'histoire* (deel III, Parijs 1974, pp. 76-94) aan het begrip 'mentaliteitsgeschiedenis' wijdde, met de korte, heldere notitie die Mandrou reeds enkele jaren eerder in de *Encyclopaedia*

Universalis (deel VIII, Parijs 1968, pp. 436-438) schreef en waaraan sedertdien eigenlijk niet veel toe te voegen is geweest.

De hier gepresenteerde bundel was aanvankelijk als huldeblijk voor Mandrou bedoeld, maar is door diens tussentijds overlijden tot een herdenkingsboek geworden. Men moet van dergelijke bundels, waarbij vriendschap of piëteit de redacteurs duidelijk aan banden legt, natuurlijk niet meer verwachten dan de som van de 45 individuele exercities, elk bovendien in het keurslijf van 10 à 15 bladzijden druks geperst. Toch vallen er in de bijdragen wel enkele zwaartepunten te ontdekken – waarbij ik slechts die artikelen noem welke enigermate het terrein van dit tijdschrift raken. Een eerste reeks bijdragen kan dan gegroepeerd worden rond het probleem van de verhouding tussen een kwantitatieve aanpak en een exemplarische (met voorbeeldwaarde beklede gevallen). Wat de eerste betreft geeft kartografe F. Vergneault een schoolvoorbeeld van de nonsens waartoe kartomanie zonder historisch diepteonderzoek leidt (119-134). Op enkele kaarten en grafieken confronteert zij de grotendeels absoluut onbetrouwbare, vaak slechts grof benaderende bevolkingsaantallen van de grotere Europese steden in 1650 en 1750, en berekent daaruit een expansie- en contractiemodel op Europese schaal. De waarde van dat fraais moge blijken uit haar suggestie dat de groei van Den Haag te danken is aan de havenstad-functie van die plaats... Schoenmaker blijf bij je leest, zou ik de ambachtslieden van de kaartmakerij willen toeroepen. Overigens heeft Jan de Vries een en ander intussen al magistraal overgedaan. Michel Vovelle vraagt zich af hoe de seriële geschiedenis zich tot de thans oprukkende 'case studies' (Ginzburg, Davis, Darton, Sabeau, etc.) verhoudt (39-49). Terecht stelt hij dat case studies lang niet altijd exemplarische figuren of situaties hoeven te betreffen – door de aard van het oudere historische materiaal is dat vaak ook juist niet het geval, en al bijna zeker niet als dan ook nog het etiket 'volks' opgeplakt krijgen. Martin Guerre en Menocchio lijken veel-er simpele curiosa, hoogstens grensgevallen. Wel kunnen case studies de onontbeerlijke resultaten van tijdreeksanalyses en ander kwantitatief onderzoek tot leven brengen en er menselijke diepte aan geven. Vovelle pleit dus eigenlijk voor een kruising van beide methoden, zoals hij die zelf praktizeert, en dat lijkt ook mij de enig juiste houding. In een heel ander register maakt Y. Castan enkele behartigenswaardige opmerkingen over het voorbeeldkarakter van straf in het Ancien Régime en de betekenis daarvan voor de exploitatie van procesreeksen, bv. op het gebied van hekserijvervolgving of andere overspannen juridische situaties (51-59). M. Bernos laat zien hoe en onder welke voorwaarden reeksen biechtspiegels kunnen worden gebruikt voor mentaliteitshistorisch onderzoek en geeft tegelijk Michel Foucault een fikse draai om de oren vanwege zijn exemplarisch gebruik van niet-exemplarische teksten (87-97).

Een tweede groep bijdragen betreft de verhouding tussen 'officiële' en niet-officialiseerde cultuurvormen. P. Riché beschrijft hoe de kerk, aanvankelijk sterk tegen de danswoede geporteerd, er al in de hoge middeleeuwen toe overging dansen rond relieken te tolereren en vervolgens ook in ceremonies te integreren (159-167). J. Le Goff bestudeert de wonderen van koning Lodewijk de Heilige en vraagt zich af of de 'traditionele' mirakelen na diens dood tegenover het 'moderne' leven van de vorst, en daarmee een 'volkse' tegenover een 'progressieve' traditie mag worden gesteld. Hij meent van niet (169-180). N. Coulet pleit voor een grootscheeps onderzoek naar de overoude Heilige-Geestbroederschappen in Provence, als draagsters van volkscultuur in de breedste zin van het woord (205-217). F. Lebrun analyseert de overtuigingen en praktijken die in het Franse woordenboek van Furetière (1690) als 'volks' worden beschouwd (275-282). R. Zuber laat aan de hand van het komische genre zien dat de meest serieuze geleerden uit de zestiende en zeventiende eeuw heel goed wisten dat er niet alleen schriftelijke

bronnen bestaan, maar ook zoiets als een mondelinge (volks)overlevering en daar bij gelegenheid ook hun voordeel mee deden. Alleen pretentieuze 'kwaliteitsgeleerden' haalden daar hun neus voor op (283-290). In een fraaie tekst voert F. Billacois een Bretonse landedelman ten tonele die één jaar vóór Cervantes' *Don Quichotte* een soortgelijk universum schiep en daardoor als een van de 'intermédiaires culturels' tussen verschillende niveaus kan worden beschouwd (317-328). D. Roche traceert aan de hand van het onlangs door hem uitgegeven dagboek van de ambachtsman Jacques-Louis Ménétra (1764-1800) de componenten van de geloofswereld van een 'gewone man' uit de grote stad: zij was sterk gemarkeerd door kerkelijk leven (waar Ménétra overigens in de loop van zijn leven afstand van neemt), zeer weinig door 'volksgeloof' (263-274). R. Vierhaus toont aan de hand van een brochure van C.W. Dohm (1796) hoe Duitse Aufklärers weloverwogen volksliteratuur ten behoeve van de gewone man wilden schrijven (495-505). É. François tenslotte confronteert de alfabetiseringsniveaus van Frankrijk en Duitsland in voorbije eeuwen met elkaar, hetgeen hem in staat stelt gemeenplaatsen over nationale ontwikkelingen van cultuurniveaus te nuanceren (481-494).

Een derde groep bijdragen richt zich op aspecten van de voorstellingswereld. J. Jacquiot (99-107) en J. Lecuir (109-117) gaan in op de beeldwereld van de medailles, laatstgenoemde meer speciaal op de betekenis van de vrouwenfiguur als symbool van Frankrijk. Ph. Contamine bestudeert een negental astrologische jaarvoorzeggingen uit de vijftiende eeuw (191-204). J. Delumeau zegt iets over de componenten van het crisisgevoel en het beeld van een (verre) gouden eeuw in de Renaissance, met voorbeelden als luilekkerland, de verkeerde wereld, de utopieën (221-229). In een zeer origineel stuk ontleeft N. Dyonet het smaakpatroon van achttiende-eeuwse dieven uit Berry in Midden-Frankrijk aan de hand van de door hen gestolen objecten, met name kledingstukken en stoffen, geanalyseerd naar functie, vorm en kleur. Ze confronteert deze gegevens met het smaakpatroon dat de beginnende textielindustrie bij de afnemers postuleerde en kan zo laten zien hoe en in hoeverre bepaalde sociale groepen zich door hun kleding van andere konden onderscheiden (341-357). M. Rebérioux analyseert het toekomstbeeld in de Franse literatuur van socialistische herkomst rond 1900 (407-421). Ph. Ariès, sedertdien eveneens overleden, vraagt zich tenslotte aan de hand van de houding tegenover allerlei vormen van handicaptheid in de geschiedenis af wat historisch gezien 'normaliteit' betekent (457-465).

De groep bijdragen aan het eind van de bundel, door vooral Oosteuropese historici over ontwikkelingen buiten Frankrijk geschreven, zijn merendeels van een ontstellende oppervlakkigheid; men herkent er dan ook de namen van enkele gepatenteerde partijbonzen in. Zo gaat dat daar kennelijk nog steeds. Globaal gesproken kan niet worden gezegd dat deze bundel grote stappen voorwaarts doet ten aanzien van Mandrou's eigen werk, waarvan de uitgangspunten en concepten merendeels al zo'n twintig tot dertig jaar geleden bepaald zijn. Met name de volks-/elitecultuur-discussie, waarin Mandrou zelf een zeer uitgesproken standpunt had ingenomen, is intussen al een stuk verder dan de meeste van deze bijdragen doen vermoeden. Is dat wellicht het meest betreurenswaardige gevolg van zijn marginalisering? – Willem Frijhoff.

Huijts, C.S.T.J. *De ontwikkeling van de Middendelflandse boerderij. Een onderzoek in het kader van de reconstructie van Midden-Delfland.* Maasland 1984, Bureau van Uitvoering Midden-Delfland. IX, 86, XXXIV p., 9 tab., 20 bouwkw. tek., talf. afb. buiten tekst; f 20,50 (postrek. 3928463 t.n.v. de Midden-Delfland Vereniging, Trekkade 20, 3137 KD Vlaardingen).

In opdracht van de bij de reconstructie van Midden-Delfland betrokken instanties heeft

Huijts een onderzoek ingesteld naar de historische boerderijen in dat gebied. Hij heeft daarvoor, aan de hand van een uitvoerige vragenlijst (Bijlage V), het interieur en exterieur van 36 boerderijen beschreven en de belangrijkste kenmerken van nog eens negentien boerderijen daaraan toegevoegd. Hij kon daarbij steunen op een door hemzelf in het kader van zijn studie Bouwkunde aan de T.H. Delft verricht vooronderzoek, waarvoor hij de literatuur en de historische kaartgegevens over de boerderijen in Midden-Delfland verzamelde, een aantal boerderijen bezocht en een globale inventarisatie maakte. Zijn rapport bevat de (beknopte) beschrijvingen van de onderzochte boerderijen (Hfdst. 4), een overzicht in grote lijnen van de landbouwgeschiedenis van Midden-Delfland vanaf de zestiende eeuw (Hfdst. 2), de daarmee samenhangende veranderingen in de vorm en indeling van de boerderijen (Hfdst. 3), en een aantal tabellarische overzichten van enkele aspecten (ligging, ouderdom, hooiberging, muurwerk, dakbedekking, grondvorm). De bijlagen bevatten overzichtskaarten, een zaakregister (op onderdelen van de boerderij), een woordenlijst en een bibliografie. Door een en ander geeft het rapport een voortreffelijk beeld van een type boerderij, in een beperkt verspreidingsgebied, waaraan tot nu toe nog vrijwel geen aandacht was besteed. De uitvoerige samenvatting van de belangrijkste resultaten is ook verschenen in het Jaarverslag 1984 van de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek in Arnhem. – J.J.V.

Den ideologiske husflid. Husfliden i Andelstiden. [Redigeret af Carsten Hess]. Z.pl. 1983, Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. (Arv og Eje 1980). 164 p., talrijke ill.; ISSN 0105-0192, ISBN 87-88019-01-2.

Het streven het volk te verheffen heeft aan het eind van de vorige en tijdens de eerste decennia van deze eeuw in Denemarken o.a. gestalte gekregen in de zgn. huisvlijtbeweging. Talloze arme bewoners van het platteland vervaardigden in verenigingsverband zelf de door hen benodigde gebruiks- en siervoorwerpen, daartoe aangespoord door grootgrondbezitters en rijke boeren. Deze beoogden niet alleen de materiële nood op het platteland te lenigen, maar ook esthetische normen ingang te doen vinden en, althans tot omstreeks de eeuwwisseling, waarden als vaderlandsliefde en de verzoening van maatschappelijke tegenstellingen. Geïnspireerd door een artikel van de Deense volkskundige Carsten Hess heeft Helle Snell enige tijd geleden de maatschappelijke achtergronden aangegeven waartegen de huisvlijtbeweging zich kon ontwikkelen (zie V.B. 9,2 p. 228-229). Niet lang daarna verscheen de hierboven genoemde bundel waarin Hess en enkele medewerkers kort ingaan op o.a. de voorgeschiedenis van de beweging, de wijze waarop plaatselijke verenigingen tot stand kwamen, de verschillende soorten voorwerpen die gemaakt werden en de liederen die daarbij gezongen werden. Vanwege de vele illustraties en de betrekkelijk uitvoerige samenvattingen in het Engels na ieder hoofdstuk is het boek goed te gebruiken naast het artikel van Snell. Het is te hopen dat zij iemand zullen aanzetten tot een onderzoek naar de invloed van de huisvlijtbeweging in Nederland, die misschien te zoeken is in de activiteiten van de Nutsdepartementen en de ambachtsscholen. – J. Helsloot.

Im Hof, Ulrich. *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung.* München 1982, Verlag C.H. Beck. 263 p.; DM 58,-; ISBN 3-406-08708-6.

In dit overzichtswerk vat Im Hof recent onderzoek samen naar de achttiende-eeuwse zgn. 'Sozietätsbeweging', de groeiende tendens in die eeuw om zich in nieuwsoortige vrijwillige groepsverbanden als gezelschappen, genootschappen, kringen, sociëteiten e.d. aaneen te sluiten.

Allereerst geeft hij een algemene schets van maatschappij en mentaliteit in het Europa van die dagen en komt uiteindelijk tot twee centrale begrippen: 'Utopie' en 'Reform'. Deze twee basisthema's moeten ten grondslag hebben gelegen aan de groeiende achttiende-eeuwse verenigingsgezindheid, is zijn mening. Niet alleen idealen (zoals in de eeuw daarvoor) maar ook de daadwerkelijke uitvoering ervan, was het nieuwe devies. Het geloof in het eigen handelen als instrument tot sociale verandering deed nu opgeld. En niet individueel moest er handelend worden opgetreden, maar bij voorkeur in samenwerking met anderen. Kennis, macht en financiën moesten worden samengebondeld om de idealen te verwezenlijken.

Zo zijn deze nieuwe groepsverbanden de exponenten van de achttiende-eeuwse Verlichting, maar op hun beurt zijn ze ook weer de motor bij de verspreiding ervan, tot in alle sociale geledingen en in alle uithoeken van Europa. En zelfs is deze beweging in zekere zin de Verlichting zelf, als we die opvatten als ontmantelingsproces van de verstarde zeventiende-eeuwse denkpatronen en maatschappelijke structuren in rationele, democratische en emancipatorische richting. Binnen deze gezelschappen werd namelijk het vroegst afgerekend met de gevestigde scheidslijnen van stand, beroep en confessie, werd bovendien de parlementaire democratie al in het klein voorbereid en vond vrije uitwisseling van kennis plaats, niet alleen binnen de kring zelf maar ook naar buiten toe via voordrachten, publikaties en interregionale en internationale correspondentie en erelidmaatschappen.

Vervolgens geeft Im Hof een overzicht van de meest voorkomende genootschapsypen die in deze eeuw achtereenvolgens ten tonele verschenen: eerst de uit de zeventiende eeuw afkomstige (meestal natuurwetenschappelijke) akademies en geleerde genootschappen, daarna vanaf ca. 1720 de geheime genootschappen (eerst de vrijmetselaarsloges, later ook andere geheime bonden), vanaf ca. 1730 de literaire gezelschappen (vooral in veel landen van belang in verband met de ontwikkeling naar een eenheidstaal), vanaf ca. 1750 de economische en 'gemeinnützige' genootschappen (de meest 'praktische' en daarmee meest succesvolle instellingen in termen van daadwerkelijke sociale verbetering), vanaf ca. 1760 de leesgezelschappen (een soort gedemocratiseerde literaire genootschappen, die de burgerlijke lees- en kenniscultuur tot in alle sociale lagen verspreidden) en tenslotte vanaf ca. 1770 als gevolg van de prerevolutionaire polarisering de patriottische en politieke clubs en gezelschappen.

Im Hof beschrijft dan de situatie in elk Europees land afzonderlijk met een groot aantal concrete voorbeelden, en concludeert dat in vergelijking met het luttele aantal aan het begin van de eeuw, aan het eind ervan elke Europese stad van meer dan 10.000 inwoners minstens één exemplaar van elk type gezelschap binnen zijn muren had. Waren aanvankelijk alleen adel, clerus en hogere burgerij in de genootschappen vertegenwoordigd, aan het eind van de eeuw maken alle lagen van de bevolking er deel van uit met uitzondering van vrouwen en de allerlaagste volksklassen.

Im Hof stelt verder vast dat het genootschapswezen in de achttiende eeuw een ongeëvenaard cosmopolitisch universalisme tentoonspreidde, maar dat tegen het eind ervan overeenkomstig de tijdgeest het nationalistisch perspectief veld won (vgl. de opkomst van de zgn. 'Heimatbund' en Herders pleidooi in 1788 voor 'die Idee zum ersten patriotischen Institut für den Allgemeingeist Deutschlands').

Tenslotte signaleert de schrijver in deze genootschapsbeweging een toenemende specialisering en uiteindelijk ook weer verstarring (koestering van de eigen vroegere wapenfeiten enz.), waarna in de eeuw daarop een nieuwe associatievorm zijn intrede doet. Zo vormt de achttiende-eeuwse 'Gesellschaft der Gesellschaften' (vgl. de overeenkomstige dubbele betekenis van 'société', 'society', en bij ons 'maatschappij') het intermediair

tussen de feodale samenleving der corporaties aan de ene kant en onze tijd met zijn alomtegenwoordige verenigingen aan de andere. – R.F.

Ising, Alfons. *Onder de schutse van het gilde.* Hapert 1984, Drukkerij-Uitgeverij De Kempen B.V.; 191 p., 163 ill.; f 38,50; ISBN 90-70427-26-5.

Ter gelegenheid van de viering van het 375-jarig bestaan heeft Alfons Ising op verzoek van het Sint-Nicolaasgilde in Valkenswaard dit gedenboek geschreven. Daartoe stond hem het bijzonder rijke archief van het gilde ten dienste, dat o.a. reglementen bevat teruggaand tot 1639, naamlijsten uit de tweede helft van de negentiende eeuw, rekeningen, notulenboeken sinds 1936, kranteknipsels en de verenigingskrant *De Tamboer*. Aan de hand van dit materiaal geeft de auteur een, regelmatig door citaten verlevendigd, overzicht van de geschiedenis van het gilde, voor de jaren na 1945 in de vorm van een kroniek. Daarbij valt op dat het gilde, afgaande op de aantallen leden, omstreeks het midden van de vorige eeuw een bloeiend bestaan kende, tijdens dezelfde periode in de twintigste eeuw daarentegen een dieptepunt, en dat de belangstelling voor het gilde sinds de jaren zestig van deze eeuw weer is toegenomen. Het gilde telt thans een honderdtal leden. De afgelopen twee decennia zijn enkele oude gebruiken weer in ere hersteld zoals de begrafenis met gilde-eer (in 1967), het rouwbier (in 1971) en de kerkelijke viering van de patroondag (in 1975). Het vergaren van historische kennis omtrent het gildewezen speelde een belangrijke rol om er achter te komen hoe men zich als gilde diende te gedragen. Een verklaring voor de hierboven genoemde ontwikkelingen geeft de auteur niet.

In afzonderlijke hoofdstukken behandelt de auteur de verschillende functies binnen het gilde (o.a. hoofdman, vaandrig, koning), de activiteiten zoals het koningschieten, de teerdag, de deelname aan verschillende gildedagen en de organisatie van de jaarlijkse intocht van Sinterklaas in Valkenswaard, en de gildebezittingen (o.a. het gildesilver). Een bijzonder kenmerk van het St.Nicolaasgilde is dat het lidmaatschap behalve voor echtgenotes van gildebroeders ook open staat voor ongetrouwde vrouwen en echtgenotes van niet-gildeleden, en voor niet-katholieken. Op de mededeling na dat nieuwe leden van het gilde meestal familieleden van de bestaande zijn, wordt de sociale achtergrond van de leden niet nader toegelicht. Het boek bevat verder een kort hoofdstuk over de eveneens in Valkenswaard gevestigde schutterij Prins Hendrik, die geen gilde is en waarin het plezier in het koningschieten meer op de voorgrond staat dan bij St.Nicolaas, en een uitgebreid verslag van de feestviering in het jubileumjaar 1984. Over de plaats en functie van het gilde binnen de Valkenswaardse samenleving blijft de lezer goeddeels in het ongewisse. De auteur wijst wel op de opmerking van de burgemeester in 1984 'dat het Sint-Nicolaasgilde buiten Valkenswaard meer bekend is dan er binnen' (155).

In de bijlagen zijn opgenomen het afschrift uit 1712 van de gildekaart van 1639, het reglement van 1844, het gildestatuuut van 1982, lijsten van kapiteins, koningen, keizers en vaandel dragers, de ledenlijsten uit de tweede helft van de vorige eeuw, lijsten van de leden van het gilde St. Nicolaas en van de schutterij Prins Hendrik in 1984 en een beschrijving van het koningszilver en ander zilverbezit. – J.H.

Jong, S. de. *Vijf Noordhollandse boerderijbestekken uit de eerste helft van de 17de eeuw. Een studie over het ontstaan en de bouw van stolpboerderijen.* Arnhem 1985, Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. (SHBO-Monografieën 6). 69 p., talr. ill.; f 19,50 + f 4,25 (giro 3132500 t.n.v. Publikatiefonds SHBO, Schelmseweg 89, 6816 SJ Arnhem); ISBN 90-70103-07-9.

In 1976 verscheen bij SHBO de analyse van een Amsterdams boerderijbestek uit 1647 van de hand van J.P. Wiersma. De vier bestekken uit de Schermer en het bestek uit Egmond aan de Hoef die in deze nieuwe SHBO-publicatie door De Jong worden geanalyseerd, vormen daarop een waardevol vervolg. Boerderijbestekken uit die tijd zijn een grote zeldzaamheid. Alleen al om die reden vormen deze zes, door hun overmaat aan details, een niet hoog genoeg te schatten bron voor het bouwhistorisch onderzoek, dat voornamelijk moet steunen op de bouwsporen in nog bestaande boerderijen. Dat ze daarbij ook een ruimere, cultuurhistorische betekenis hebben, blijkt uit de voorzichtige conclusie van De Jong dat de stolp in Noord-Holland niet het resultaat is van een regionale ontwikkeling, maar dat ze naar alle waarschijnlijkheid (afgaande op deze bestekken) met stedelijk kapitaal speciaal voor het gebruik in de nieuwe polders ontworpen is. — J.J.V.

Klusen, Ernst. *Elektronische Medien und musikalische Laienaktivität.* Köln 1980, Musikverlage Hans Gerig (Musikalische Volkskunde. Materialien und Analysen, Bd. 8). 159 p.; talr. tab.; f 39,10; ISBN 3-87252-117-9.

Klusen bepleit met deze studie een verruiming van het onderzoeksterrein van de muzikale volkskunde. Beperkt men zich in dit vakgebied gewoonlijk tot de neerslagen van het muzikale handelen van de mens (bv. het volkslied, de volksdans, het muziekinstrument), het accent zou volgens Klusen veel meer moeten liggen op het muzikale handelen zelf, dus de betekenis die muziek heeft voor het individu, de functie van muziek in groepsprocessen, enz. Daarbij moet de onderzoeker zijn esthetisch oordeel over het door hem waargenomen muzikaal gedrag echter wel achterwege laten, hij moet zich niet normatief opstellen maar zich inleven in de belevingswereld van individu en groep.

Met die verruiming van blik komen dan tal van nieuwe onderwerpen in zicht, waar de muzikale volkskunde tot dusver aan voorbij placht te gaan. Zo wordt bijvoorbeeld de indringende rol die muziek in het leven van de moderne mens speelt, vooral als gevolg van de elektronische massamedia, wel door volkskundigen algemeen onderschreven, maar tot dusver nauwelijks wetenschappelijk bestudeerd.

Klusen wil daarmee in dit boek een begin maken. Zijn interesse gaat vooral uit naar de invloed van de elektronische massamedia op de muziekbeleving en de muzikale smaak van niet-professionele muziekbeoefenaars, zowel wat betreft het directe effect van deze media als hun uitwerking op langere termijn. Hij vertaalt deze interesse in zes afzonderlijke studies: de invloed van het gebruik van grammofoonplaten en muziekcassettes op de muzikale vorming van kleuters, het effect van zgn. meezing-platen op de amateuristische muziekbeoefening, de voorbeeldwerking van eigen en andermans muziekopnamen voor de prestaties en het sociaal prestige in muziekverenigingen, de uitwerking van de zgn. 'Mach mit'-omroepuitzendingen op kijkers en luisteraars, en de receptie in de huiskamer of in ander groepsverband van televisieprogramma's rondom koor- en volksmuziek.

Bij alle zes deelstudies maakt hij gebruik van schriftelijke vragenlijsten, aangevuld door (groeps)interviews, participerende observatie, bestudering van dagbladen, omroepbladen, uitgeverscatalogi, brieven van kijkers en luisteraars, enz. Centraal bij zijn onderzoek staat een driedzijdig communicatiemodel, waarvan de drie hoeken resp. de producenten, de ontvangers en de objectiveringen van de uitgewisselde informatie voorstellen. De resultaten zijn naar verschillende grootheden geordend, waarvan de belangrijkste zijn: leeftijd, sexe, opleiding, beroep, woonplaatsgrootte, groepssoort (familie, vriendenkring, enz.) en favoriet liedrepertoire.

Algemene conclusies die Klusen uit zijn onderzoeksresultaten trekt, zijn: alle empi-

risch onderzochte pogingen om leken via de media muzikaal te activeren bleken succesvol; er was zowel een directe als een lange termijn-ontwikkeling te constateren; de elektronisch overgebrachte muzikale boodschap werkt niet rechtstreeks op de ontvanger in, maar via zijn referentiegroepen; elektronische media werken, althans wat de doorgegeven muzikale informatie betreft, niet verschromelend maar ook niet perse verrijkend, ze zijn het best te vergelijken met een grootwinkelbedrijf waar voor iedereen alles naar behoefte en voorkeur aanwezig is ('der Rundfunk ist ein Warenhaus, keine moralische Anstalt'); en wat tenslotte de 'schadelijke' invloed betreft van de moderne media op de mondelinge overlevering, het ziet er naar uit, meent Klusen, dat de indirecte manier van informatieoverdracht bij massamedia niet de persoonlijke mondelinge overlevering uitdooft maar eerder uitbreidt, zij het met behulp van middelen die adequaat zijn aangepast aan onze rijkgeschakeerde moderne massamaatschappij. — R.F.

Koldewey, A.M. *Der gude Sente Servas. De Servatiuslegende en de Servatiana: een onderzoek naar de beeldvorming rond een heilige in de middeleeuwen. De geschiedenis van de kerkschat van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht*, deel 1. Assen/Maastricht 1985, Van Gorcum (Maaslandse Monografieën, groot formaat, 5). XIV + 356 p., talrijke ill.; f 125,-; ISBN 90-232-2119-2.

Deze Utrechtse dissertatie van de kunsthistoricus Koldewey vormt een voorbeeldige illustratie van de resultaten waartoe een combinatie en confrontatie van uiteenlopend bronnenmateriaal, in dit geval voornamelijk kunsthistorische realia en hagiografische teksten, in het onderzoek van de middeleeuwse religieuze voorstellingswereld kan leiden. De studie vormt de eerste helft van de verslaggeving inzake het onderzoeksprogramma van het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht over de jaren 1979 tot 1984, dat gewijd was aan de kerkschat van het Maastrichtse Sint-Servaaskapittel. Uitgangspunt voor Koldeweij's aandeel in dit onderzoeksprogramma was een kunsthistorische beschrijving, datering en localisering van de Servatiana, de voorwerpen uit de Maastrichtse schatkamer die in verband worden gebracht met de heilige bisschop Servatius, die volgens de overlevering in de vierde eeuw zijn zetel van Tongeren naar Maastricht heeft verplaatst en in 384 bij de samenvloeiing van Jeker en Maas zijn laatste rustplaats heeft gevonden. Wellicht ontnuchterend voor de veelal sterk aan hun stadspatruon gehechte Maastrichtenaren, maar minder verrassend voor professionele (kunst-)historici, is Koldeweij's vaststelling dat géén der Servatiana tot Servaas' tijd kan teruggaan. Een uitzondering daarop vormt de drinkbeker van Servatius, een schaal van Romeins glas, waarschijnlijk uit de eerste helft van de eerste eeuw na Christus. Maar juist deze drinkbeker wordt pas sedert de late middeleeuwen (eind veertiende of begin vijftiende eeuw) tot de Servatiana gerekend (p. 223). Het oudste al vroeg als Servatianum (met excuses aan de schrijver, die op p. 55 mededeelt dat het begrip Servatiana niet in het enkelvoud voorkomt) beschouwde object, de sleutel van de bisschop, dateert daarentegen eerst uit de negende eeuw. Dr. Koldewey heeft dankzij een nauwgezet vergelijkend stilistisch onderzoek voor alle Servatiana vrij exacte dateringen kunnen opstellen, die zonder uitzondering afwijken van de tot dusverre gangbare.

Het belang van deze studie reikt echter aanmerkelijk verder dan alleen de datering en kunsthistorische plaatsbepaling der voorwerpen. Dit verderreikende belang bestaat daarin dat de schrijver de resultaten van het kunsthistorisch onderzoek, waaraan het grootste gedeelte van hoofdstuk III (p. 55-261) gewijd is, confronteert met de ontwikkeling van de Servaaslegende, die in hoofdstuk II (p. 23-54) gereconstrueerd wordt. Bij de beschrijving van de Servatiana grijpt de auteur telkens terug naar deze legende, ten einde aan te geven wanneer de voorwerpen daarin een rol zijn gaan spelen en welke deze

rol geweest is. De combinatie van gegevens die zo tot stand komt, stelt de auteur in staat een gefaseerd inzicht te geven in de beeldvorming rond een heilige en de materialisatie daarvan in zijn attributen.

De functie van dat beeld in het volksgeloof en in het maatschappelijk leven wordt toegelicht enerzijds door de paragrafen in hoofdstuk III over het liturgisch gebruik (zo bv. over de geneeskraft van de drinkbeker, p. 226-231) en over de symboliek en iconografie van de voorwerpen, en anderzijds door het boeiende hoofdstuk I (p. 5-22) over Maastricht als bedevaartsplaats, waarvan een eerdere versie in 1981 gepubliceerd werd in het tijdschrift *De Maasgouw* (zie VB 7,2: 251). Sprekend over het liturgisch gebruik van de reliekengevel van Servatius, die ondermeer een partikel van het Heilig Kruishout bevatte, noemt de schrijver het merkwaardig dat in de *Ordinarius* op de feestdagen van het Heilig Kruis niet over deze reliekhouder gesproken wordt (p. 259-260). Dit laat zich m.i. verklaren vanuit een te sterke concurrentie van de andere Maastrichtse kapittelkerk, die van Onze Lieve Vrouw. Daar immers werd sedert 1204 een groot partikel van het Heilig Kruis bewaard, dat juist op de kruisdagen (Kruisvinding, Kruisverheffing en Kruisaanbrenging) bijzonder vereerd werd (zie J.M.B. Tagage (ed.), *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw*. Assen 1984, p. 389-391).

Valt de originele combinatie van bronnenmateriaal in deze studie te prijzen, wat evenzeer opvalt is de akribie en de zorgvuldigheid waarmee de schrijver zijn bronnen verzameld en bewerkt heeft. Dat geldt in de eerste plaats uiteraard voor het strikt kunsthistorische gedeelte, maar daarnaast ook voor de overige hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken over Maastricht als bedevaartsoord en over de ontwikkeling van de Servaaslegende getuigen van scherpzinnig historisch onderzoek, het laatste en hoofdstuk IV over de schatkamer van Sint-Servaas in reis- en plaatsbeschrijvingen (p. 262-282) daarnaast van nauwgezet heuristisch en bibliografisch spuurwerk. In het hoofdstuk over de Servaaslegende heeft de schrijver zich bijvoorbeeld niet tevreden gesteld met het alleen maar opsporen van de verschillende versies van de legende, hetgeen op zichzelf al een uitgebreid onderzoek gevergd moet hebben; hij heeft ook nog zoveel mogelijk handschriften en edities van deze versies achterhaald. Er zal de schrijver daarbij weinig ontgaan zijn (zie nochtans de aanvulling op hoofdstuk IV door A.J. Munsters in *De Maasgouw* 104 (1985), kol. 164-168, met name kol. 166-167).

De dissertatie van Koldewij combineert een originele vraagstelling met een traditionele ambachtelijkheid. Het resultaat daarvan is een betrouwbare reconstructie van de beeldvorming rond Servatius in de middeleeuwen, waarbij de wisselwerking tussen religieuze overlevering enerzijds en materiële objecten anderzijds opvallend is. De basis van de religieuze overlevering is te vinden in enkele spaarzame berichten die in de zesde eeuw door Gregorius van Tours werden genoteerd. Vijf eeuwen later blijkt de voorstelling van de heilige zowel in de mondelinge (die we uiteraard slechts hypothetisch kennen) als in de schriftelijke overlevering met zoveel levensmomenten en wonderverhalen te zijn uitgebreid, dat het Sint-Servaaskapittel de monnik Jocundus opdracht gaf de fragmenten tot een geheel samen te voegen. Het resultaat hiervan, de *Actus Sancti Servatii*, vormt de kern van heel de verdere ontwikkeling van de Servaaslegende tot het eind van de middeleeuwen toe. Na de zeventiende eeuw worden alleen in de locale overlevering nog enkele details aan de legende toegevoegd.

Interessant is nu om te constateren dat enerzijds sommige voorwerpen Servatiana geworden zijn doordat zij in verband konden worden gebracht met reeds overgeleverde gegevens uit de legende, zodat zij bepaalde aspecten van de heilige tastbaar aanwezig konden doen zijn, terwijl anderzijds voorwerpen die op min of meer toevallige wijze in de

schatkamer van de Sint-Servaas verzeild waren geraakt, aanleiding konden geven tot nieuwe legendevorming, welke hun aanwezigheid moest verklaren en legitimeren. Daarbij konden zich vrij sterke verschuivingen voordoen in de betekeniswaarde van de voorwerpen. De sleutel van Servaas bijvoorbeeld is volgens Koldewey oorspronkelijk waarschijnlijk een waardigheidsteken van Karel de Grote geweest. De sleutel werd dan geduid als de sleutel van David, die keizer Karel als een nieuwe David kenbaar maakte (p. 86-93). De sleutel moet toen al in Maastricht bewaard zijn geweest; de Servaasabdij was immers een rijksabdij van Karel de Grote en diens raadsman Einhard, die Koldewey als de auctor intellectualis van deze typologie ziet, was er abt (p. 94-96). In de elfde eeuw blijkt de sleutel een andere duiding gekregen te hebben; hij wordt dan gezien als een van de hemelsleutels die Servaas als teken van zijn sleutelmacht bij het graf van Petrus zou hebben ontvangen. Op een munt uit de elfde eeuw zien we Servaas voor het eerst met een sleutel en op een stenen dubbelreliëf uit 1167-1168 kunnen we de sleutel uit de schatkamer herkennen (p. 107-111). Uit dezelfde tijd als de munt dateert ook Jocundus' *Actus Sancti Servatii*, waarin de sleutel voor het eerst vermeld wordt (p. 66-67).

In de twaalfde eeuw zou de sleutel nog een symbolische rol gespeeld hebben in de investituurstrijd. Van belang is in dit verband dat Servaas op het genoemde reliëf naast de sleutel ook het pallium draagt. Sleutel en pallium nu waren de waardigheidstekenen van een aartsbisschop. Het naar voren schuiven van Servaas als aartsbisschop binnen het Duitse rijk moest volgens Koldewey dienen om de kerkelijke machtspolitiek van Frederik Barbarossa tegen de paus te ondersteunen. De keizer vocht het door de paus gepretendeerde primaatschap over kerk en rijk aan, en deed dit ondermeer door te bekleintonen dat de sleutelmacht niet alleen in Rome berust. Het voorbeeld van Servatius verschafte ouderdomsrechten aan de aanspraak van de Duitse aartsbisschoppen op de sleutelmacht. Daar kwam nog bij dat Servatius volgens de legende niet door de paus maar door een engel als bisschop was aangewezen. Dit gegeven paste goed in het verzet van de keizer tegen het streven van de paus naar het exclusieve recht om bisschoppen te benoemen (p. 121-128). Geheel overtuigend vind ik hier Koldeweij's argumentatie (die ook terug te vinden is in zijn bijdrage aan de bundel *Andere structuren, andere heiligen. Het veranderende beeld van de heilige in de Middeleeuwen*. Utrecht 1983, p. 217-239 en 279-283) niet, maar prikkelend is ze zeker.

Bij het liturgische en devotionele gebruik van de Servatiana valt op dat de notie van ouderdom een onderscheidende functie heeft gehad. Bij de zevenjaarlijkse reliekentoning vanaf de dwerggalerij van de Sint-Servaas werden alleen de van oudsher vereerde Servatiana getoond, en niet de later toegevoegde voorwerpen. Ook trachtte men blijkbaar de religieuze gevoelswaarde van de Servatiana te verhogen door ze slechts bij uitzonderlijke gelegenheden te tonen en ze daarmee een connotatie van exclusiviteit te verlenen.

De leesbaarheid van de studie van Koldewey is door de wat stoeve stijl, door het feit dat de meeste hoofdstukken meer het karakter van een naslagwerk dan van een doorlopend betoog hebben en door de betrekkelijk grote zelfstandigheid van de hoofdstukken niet overal optimaal. Dit nadeel wordt echter hogelijk gecompenseerd door de vele illustraties, die de leesbaarheid zeer ten goede komen. Bijna tweehonderd foto's verlichten het werk. Zij stellen de lezer haast voortdurend in staat het betoog van de schrijver te meten aan de realia.

Uit verschillende noten blijkt dat de schrijver nog een studie voorbereidt over de vereering en iconografie van Servatius. Het zal wel duidelijk zijn dat wij deze studie met hooggespannen verwachtingen tegemoet zien. — Peter Nissen, Nijmegen.

Kool-Blokland, J.L. *De elite in Heusden 1700-1750. Een prosopografische analyse.* Tilburg 1985, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 63). xxv, 307 p., 19 ill., 10 tab.; f 42,50; ISBN 90-70641-16-X.

Aan de hand van per persoon geordende en uit een grote variëteit van bronnen afkomstige gegevens over o.a. vermogen en inkomen, beroep en ambt, lidmaatschap van verenigingen en bezit van goederen – daarmee de prosopografische methode volgend, ter vermijding van ongefundeerde generalisaties – geeft de auteur een gedetailleerd beeld van de maatschappelijke positie van de elite in Heusden in de eerste helft van de achttiende eeuw. Deze groepering, bestaande uit o.a. regenten, rijke handelaren en fabrikanten, maakte ongeveer vijf procent van de stedelijke bevolking uit. De daarop onmiddellijk in de sociale stratificatie volgende laag van de, door de auteur zo genoemde, 'brede burgerij', zoals kleinere kooplieden en winkeliers, vormde daarvan 25 tot 30%. Een van de conclusies van het onderzoek is dat de verschillen tussen beide lagen wat betreft levensstijl en bezit gradueel waren en dat de elite een slechts in beperkte mate gesloten groepering was. Deze conclusie is mede gebaseerd op het onderzoek van boedelbeschrijvingen. Alleen ten behoeve van haar karakteristiek van de elite heeft de schrijfster daaruit een groot aantal gegevens opgenomen over o.a. het bezit van boeken, schilderijen en muziekinstrumenten. Het bekleden van openbare ambten bleek echter wel uitsluitend aan de elite voorbehouden. Het sociale verschil kwam eveneens tot uitdrukking in het lidmaatschap van de twee schutterijen die Heusden bezat: de Jonge Schutters of Cloveniers werden overwegend gerecruteerd uit de goeude burgerij, de Oude Schutterij van de voetboog van Sint Joris was de sociëteit van de elite. De auteur brengt het gegeven dat de sociale verschillen tussen de beide hoogste lagen niet al te groot waren in verband met de verslechterende economische positie van Heusden in deze tijd: men beschikte eenvoudig niet over de middelen om zich in materieel opzicht verregaand van anderen te onderscheiden. Ten aanzien van het in de stad gelegen garnizoen bestond dit verschil wel: burgers en militairen leefden geheel langs elkaar heen.

In haar inleiding beschouwt de auteur de door haar onderzochte periode als 'lang genoeg om geen momentopname te zijn' (v), maar te kort voor het bestuderen van lange-termijn ontwikkelingen. Haar beschrijving heeft inderdaad een overwegend statisch karakter. Afgezien van hun geringe aantal, kan zij daardoor bv. de boedelinventarissen slechts een illustratieve waarde toekennen. Dat neemt niet weg dat deze publicatie, zoals zij zelf al zegt, voor andere onderzoekers nuttig kan zijn bij vergelijkend onderzoek. – J.H.

Kramer, Karl-S. *Fehmaraner Volksleben im 17. Jahrhundert. Zwei unbekannte Polizeiordnungen als volkskundliche Quellen.* Neumünster 1982, Karl Wachholz Verlag. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 10). 107 p., 2 ill.; DM 15, –; ISBN 3-5290-2459-7.

Politieverordeningen, die in Duitsland vanaf de zestiende eeuw uitgevaardigd werden, kunnen een belangrijke bron zijn voor de volkskunde. Terwijl verwante bronnen als stads- en dorpsrechten en willekeuren vaak alleen tot doel hadden de rechtsorde te handhaven, grepen de politieverordeningen meer in het dagelijkse leven in, waardoor ze een grote hoeveelheid gegevens opleveren over gebruiken, feesten, de manier waarop men zich kleepte etc. Daarmee is echter niet gezegd dat het hier om een probleemloze bron gaat. Delen van de verordening kunnen overgenomen zijn uit al bestaande verordeningen uit andere streken en dus minder zeggen over het leven in de te bestuderen streek dan men op het eerste gezicht zou denken. Ook kunnen er in de verordening arti-

kelen zitten die overgenomen zijn uit vroegere verordeningen, relikten die niet meer functioneel zijn. Een kritische analyse van het materiaal is derhalve vereist voordat men tot uitspraken kan komen. Karl-S. Kramer heeft dit gedaan met twee politieverordeningen van het eiland Fehmarn (in de Oostzee tussen Kiel en Lübeck gelegen). Van dit eiland is een verordening bekend uit 1635 (door Kramer A genoemd) en een minder uitgebreide (B), die vóór A moet zijn vervaardigd.

Allereerst presenteert Kramer de twee teksten in een enigszins verkorte, geannoteerde, versie. Daarna wordt de verhouding tussen deze twee en andere verordeningen uit Sleeswijk-Holstein en Launenburg bekeken. Vervolgens komt de inhoud van de verordeningen aan de orde. Kramer heeft hiervoor de verschillende artikelen thematisch gerangschikt: verloving, huwelijk, bruidsschat, geboorte, toezicht op bruiloften en op het 'Kindelbier' (d.i. de doop en de gebruiken daaromheen), de dodenwake, jaarkringfeesten, artikelen over knechten en meiden en tenslotte kledingvoorschriften. Tot slot worden de gegevens uit de verordeningen vergeleken met andere bronnen over het volksleven op Fehmarn in vroeger tijd.

Kramers conclusie is dat de Fehmarnse politieverordeningen vooral veel informatie bieden over de feesten en gebruiken die met de jaarkring te maken hebben (driekoningen, vastenavond etc.), de regelingen die er bestonden met betrekking tot knechten en meiden en over de kleding die gedragen werd en moest worden. Aanvullingen blijven echter gewenst, al zijn ze soms moeilijk te geven. Zo wordt er heel wat verteld over de kleding, zonder dat het daardoor mogelijk wordt een goede voorstelling van de Fehmarnse dracht in de eerste helft van de zeventiende eeuw te krijgen. De overige onderdelen van de verordeningen leverden minder op. De artikelen met betrekking tot de levenskring waren niet specifiek voor Fehmarn, maar bleken in heel Sleeswijk-Holstein voor te komen.

Het doel van deze studie, de evaluatie van de waarde van een bepaalde bron voor een bepaalde plaats in een bepaalde tijd, in aanmerking nemend, kan ik alleen maar concluderen dat Kramer uitstekend in zijn opzet geslaagd is. — Hans van Koolbergen.

Die Lebenstreppe. Bilder der menschlichen Lebensalter. Eine Ausstellung des Landschaftsverbandes Rheinland, Rheinisches Museumsamt, Brauweiler, in Zusammenarbeit mit dem Städtischen Museum Haus Koekkoek, Kleve. Köln [1983], Rheinland-Verlag. (Schriften des Rheinischen Museumsamtes 23). 187 p., talr. ill.; ISBN 3-7927-0762-4; DM 18,-.

De Trap des Ouderdoms was 400 jaar lang, van de zestiende tot de twintigste eeuw een populair motief in de beeldende kunst. Toen het museum in Kleef het opnam in zijn educatief programma bleek het uitermate geschikt als inleiding tot de kunst- en cultuurgeschiedenis. Dat was aanleiding om het tot thema van een reizende tentoonstelling te maken, die van medio 1983 tot medio 1984 in een aantal musea in het Rijnland te bezichtigen was. De (rijk geïllustreerde) catalogus van die tentoonstelling (p. 103-161), een bibliografie (162-163) en de reacties van leraren en leerlingen op het educatieve project (167-186) vullen het tweede deel van deze publicatie. Ze worden voorafgegaan door zes bijdragen van Rudolf Schenda (11-24), Peter Joerissen (25-38, 39-59), Hubert Wanders (61-71), Cornelia Will (73-92) en Walter Filz (93-100). Vooral die van Schenda, Joerissen en Will zijn van belang, omdat ze behalve aan de iconografische aspecten (de ouderdom en de verspreiding van het motief en de verhouding tot verwante motieven zoals het Rad der Fortuin) veel aandacht besteden aan veranderingen in de wijze waarop het motief, onder invloed van het zich wijzigende geestelijke klimaat, werd uitgebeeld. Zo werd het van een memento mori in het begin van de zestiende eeuw tot een afspiegeling van de

burgerlijke maatschappijbeschouwing in de negentiende, die alleen 'populair' genoemd kan worden omdat ze door de moderne druktechnieken en de alfabetisering een tot dan toe ongekeerde verspreiding kreeg. Door de indringende wijze waarop een en ander wordt behandeld, is deze catalogus een uitstekend voorbeeld geworden van het gebruik van de volksprent als bron voor de cultuurgeschiedenis. Voor de Nederlandse lezer wint ze nog aan belang, omdat het aandeel van Nederlandse kunstenaars en drukkers in de geschiedenis van het motief in de zestiende en zeventiende eeuw in vele opzichten centraal staat. – J.J.V.

Märchenerzähler – Märchengemeinschaft. Im Auftrag der Europäischen Märchengesellschaft herausgegeben von Rainer Wehse. Kassel 1983, Erich Röth-Verlag. (Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 4). 184 p.; DM 30,-; ISBN 3-87680-331-4.

Het centrale thema van de vijftien artikelen van deze bundel is het vertellen van sprookjes. Ongeveer de helft van de artikelen gaat over de verschillende typen vertelgelegenheden en vertellers in diverse Midden- en Zuidoepse landen en de veranderingen die zich op dit terrein in deze eeuw hebben voltrokken. De auteurs, o.a. Leza Offer, Maria Hornung, Agnes Kovács, Alfred Camman en Marianne Klaar, spreken voor het merendeel uit hun eigen ervaring als verzamelaar. De door hen en anderen in deze eeuw opgetekende sprookjes vertonen qua structuur, inhoud en wereldbeschouwing allerlei afwijkingen van de door Lüthi beschreven ideale vorm. Katalin Horn vraagt zich af of dit kenmerkend is voor de periode van verval of dat dit misschien altijd al het geval is geweest. Verder komt in deze bundel ook het vertellen van sprookjes in niet traditionele vertelgemeenschappen aan de orde. Jürgen Janning beschrijft een bepaalde techniek om het vertellen van sprookjes te leren. Johanna von Schulz wijst op de heilzame werking van sprookjes en muziek op gehandicapten en Carl-Heinz Mallet beschrijft het effect van het sprookjes vertellen op moeilijk lerende en zich lastig gedragende schoolkinderen en de dramatische uitbeelding van een sprookje door diezelfde kinderen.

De bundel wordt ingeleid met een artikel van Rainer Wehse over het ontstaan van de belangstelling voor het vertellen en doorvertellen van volksverhalen. – A.J. Dekker.

McKendrick, Neil, John Brewer en J.H. Plumb. *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England.* London 1982, Europa Publications Limited. x, 345 p.; £ 21.95; ISBN 0-905118-00-6.

Engeland kende in de achttiende eeuw een sterke economische groei. Daaraan is door de eeuwen heen veel aandacht besteed. Die aandacht ging echter voornamelijk uit naar de aanbodkant: productiecijfers, studies over de technische ontwikkelingen die de groei mogelijk maakten, studies over de enorme uitbreiding van de verschillende takken van nijverheid etc. De andere kant van de medaille, die van de vraag naar al die producten, kwam er tot nu toe nogal bekaaid af. McKendrick, Brewer en Plumb, die op dit gebied al enige studie verricht hadden, hebben geprobeerd daar iets aan te doen door dit boek te schrijven. Elk van de drie schrijvers behandelt een ander aspect van de 'commerciële revolutie': de commercialisering en de economie, de commercialisering en de politiek, en de commercialisering en de maatschappij.

McKendricks aandeel, de commercialisering en de economie, laat zien welke methodes de fabrikanten gingen gebruiken om hun waren aan de man te brengen en welke houding het publiek daartegenover aannam. Het interessantste hoofdstuk in dit deel is dat over George Packwood, een fabrikant van scheerriemen (leren riemen waarmee het mes scherp gemaakt wordt). Met behulp van een constant advertentiebombardement

wist Packwood een grote klantenkring voor zijn produkt te creëren. Van zijn manier van adverteren worden veel voorbeelden gegeven.

Het succes van kleine fabrikanten als Packwood, maar ook van grote zoals de keramiekproducent Wedgwood waaraan ook een hoofdstuk gewijd is, was niet alleen een gevolg van Englands economische groei. Gepaard aan die economische groei veranderde in Engeland ook de houding tegenover de consumptie. Heerste er in de zeventiende eeuw aanvankelijk nog de mercantilistische ideologie waarbij onnodig consumeren gezien werd als een aantasting van de rijkdom van het land, aan het eind van die eeuw begint men daar anders over te denken. Uitgeven, al is het aan luxegoederen, beschouwt men sindsdien als goed voor 's lands welvaren en juist deze verandering in het denken over consumptie maakte de achttiende-eeuwse 'consumerrevolution' mogelijk.

Ook in de politiek, het terrein waarmee Brewer zich heeft beziggehouden, veranderde er in die tijd veel. Zeer in het kort gezegd begon de bourgeoisie voor het eerst daadwerkelijk de macht van de aristocratie te ondermijnen. Door de groei van de economie werden de ambachtslieden en de handelaren iets minder afhankelijk van de aristocratie en waren juist daardoor in staat zich tegen die afhankelijkheid te verzetten. Twee factoren versterkten die ontwikkeling: het ontstaan van verenigingen en broederschappen (de vrijmetselaars bv.) waardoor er collectieve acties ondernomen konden worden en de steeds betere informatie die men in heel Engeland kon verkrijgen door een actieve en tamelijk onafhankelijke pers.

Net zoals McKendrick houdt Brewer zijn verhaal zeer concreet. Hij gebruikt de beschrijving van de loopbaan van John Wilkes, een radicale politieke activist uit het midden van de achttiende eeuw, als voorbeeld van hoe commercie en politiek bij de bourgeoisie hand in hand gingen. Wilkes was voor degenen die meer economische en politieke vrijheid wilden de man die het best in staat leek dit te bereiken (ook al was hij niet iemand die uit was op fundamentele sociale veranderingen) en hij werd dan ook door dik en dun gesteund door de broederschappen en een groot deel van de pers. Tegelijkertijd werd uit de beroering die Wilkes veroorzaakte een slaatje geslagen en verdienden de ondernemers die hem steunden schatten aan Wilkes' herinneringsborden, aardewerk etc., terwijl de pers bij elke actie de oplage zag stijgen.

Brewer besluit zijn aandeel met de constatering dat de vele politieke acties uiteindelijk resultaat hadden. Het politieke en economische systeem had aan het eind van de achttiende eeuw belangrijke veranderingen ondergaan, waardoor de macht van de middenstand aanzienlijk vergroot werd. Maar ook was het te gelde maken van de politiek gemeengoed geworden.

Plumb tenslotte haakt weer in op de constatering van McKendrick dat de economische veranderingen gepaard gingen met veranderingen in het denken van de Engelsen over economisch handelen. Ze, en daar bedoelt Plumb vooral de middenklasse mee, leerden steeds meer 'modern and according to the latest fashion' te leven. Vernieuwing werd het meest gebruikte woord in achttiende-eeuws Engeland. Ook Plumb komt met vele pakkende voorbeelden van wat die veranderingen op het terrein van de vrijetijdsbesteding en de opvoeding van kinderen in de praktijk inhielden. Ook dit deel heb ik met veel plezier gelezen, op een als vanzelfsprekendheid gepresenteerde opmerking op p. 272 na: 'tin soldiers (. . .) The latter, as one might expect not an English, but a German invention'. Daarnaast miste ik in zijn hoofdstuk over de 'new world of children' verwijzingen naar de meest recente literatuur (Lawrence Stone).

Het is een genoegen dit boek te lezen en alleen al daarom verdient het aanbeveling. Toch is het ook voor iemand die alleen maar in de Nederlandse volkskunde is geïnteresseerd zeker waardevol. Ten eerste wegens de gevolgde methode. Met behulp van vele vaak dicht bij de daagse werkelijkheid staande bronnen, zoals advertenties, dagboeken,

kranteberichten, contemporaine literatuur, brievenverzamelingen en bewaard gebleven realia, zijn alle drie de schrijvers erin geslaagd een overtuigend beeld te schetsen van de veranderingen die een groot deel van de Engelse maatschappij onderging.

Maar ook valt de Engelse situatie, inclusief de voorbeelden, gedeeltelijk naar Nederland te transponeren. Plumb wijst er al op (p. 332) dat Engeland natuurlijk niet van de rest van Europa geïsoleerd was en dat er vooral in Nederland een soortgelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden, waarbij natuurlijk wel in het oog gehouden moet worden dat de achttiende eeuw voor Nederland een periode van economische stilstand was en niet van groei. – Hans van Koolbergen.

Meiners, Uwe. *Die Kornfege in Mitteleuropa. Wort- und sachkundliche Studien zur Geschichte einer frühen landwirtschaftlichen Maschine.* Münster 1983, F. Copenrath Verlag/Volkskundl. Komm. f. Westfalen, Landschaftverband Westfalen-Lippe. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 28). (10) II 481 p., 90 ill., 8 krt., tab.; ISBN 3-88547-216-3, ISSN 0724-4096.

De wanmolen is een werktuig, waarmee men het gedorste graan kan zuiveren van ongerechtigheden als kaf, stro, insecten, stof en onkruidzaden. Dit geschiedt door middel van een luchtstroom die wordt opgewekt door een schoepenrad, dat met de hand wordt rondgedraaid. De oorsprong en de verbreiding van de wanmolen in Europa heeft reeds in vroeger eeuwen vele schrijvers beziggehouden en gedurende de laatste decennia is de wanmolen opnieuw in de wetenschappelijke actualiteit gekomen (V.B. 11, 76). De oudste auteurs zijn vrijwel altijd van mening dat de wanmolen via Nederland in Europa werd ingevoerd uit China, waar dit werktuig al in het begin van de jaartelling werd uitgevonden. Na de Tweede Wereldoorlog stond een generatie schrijvers op, die de introductie opeisten voor Zweden en enige Middeneuropese landen, al dan niet door bemiddeling van Jezuïeten die in China hadden gewerkt.

Meiners maakt in zijn belangrijke boek, dat is opgezet volgens de Wörter- und Sachen-methodiek, waarschijnlijk dat ons land het oudste innovatiecentrum van de wanmolen in Europa is geweest. Hij beroept zich hiervoor onder meer op de verschillende octrooi-aanvragen uit de beide eerste decennia van de zeventiende eeuw, die in 1940 door onze landgenoot G. Doorman in het Algemeen Rijksarchief werden ontdekt. Uit deze archivalia blijkt dat de wanmolen aanvankelijk werd gebruikt in de gort- en pelmolens en in de pakhuizen van de Amsterdamse graanhandelaren. De toepassing op de boerderij volgde pas aan het einde van de zeventiende eeuw, de periode van een langdurige agrarische depressie met lage graanprijzen en hoge lonen. Aan de grote arbeids- en dus kostenbesparing die de wanmolen gaf, moet worden toegeschreven dat het werktuig gedurende deze depressieperiode zo snel inburgerde ondanks de relatief grote investering die er voor nodig was. Meiners concludeert op goede gronden dat de Nederlandse uitvinding onafhankelijk van het Chinese voorbeeld geschiedde en dat de verbreiding voor een belangrijk deel vanuit ons land plaats vond. Hij sluit daarbij niet uit dat ook elders in Europa van een zelfstandige uitvinding sprake kan zijn, omdat men in de mijnbouw reeds vroeg gebruik maakte van soortgelijke werktuigen om de schachten van lucht te voorzien. Ik heb mij in deze korte aankondiging beperkt tot het meedelen van de Nederlandse rol bij de introductie van de wanmolen, opdat men niet uit de titel van het boek zou afleiden dat het onderzoek van Meiners voor ons land niet van primair belang zou zijn. Daarom zou ik de auteur onrecht doen indien ik er niet met nadruk op zou wijzen, dat zijn uitvoerig en helder geschreven boek voor verreweg het grootste deel is gewijd aan de ontwikkeling en typologie van de Middeneuropese wanmolens. Uit het bovenstaande bleek reeds dat Meiners zich niet heeft beperkt tot het

beschrijven van de verschillende wanmolens, maar deze ook plaatst in een economisch-historisch kader. – J.M.G. van der Poel, Wageningen.

Le mobilier. Approches classiques et analyses formelles. – Ethnologie française 15 nr. 3 (1985).

Tussen 1941 en 1946 deed het Musée des Arts et Traditions Populaires met behulp van een veertigtal veldwerkers een onderzoek naar wat er op dat ogenblik nog aan traditioneel meubilair in de Franse provincie te vinden was. Dat leverde 13.784 verslagen op met talloze beschrijvingen, tekeningen en foto's. Suzanne Tardieu gebruikte ze voor haar publicaties over het Franse meubel (zie V.B. 4 (1978), 70-71) en sinds 1980 verschijnt er, onder leiding van Jean Cuisenier, een integrale uitgave, in 15 delen, waarvan de delen over Normandïe (Suzanne Tardieu-Dumont, 1980), Lyonnais, Forez, Vallée du Rhône (Bernard Deloche, 1982), Savoie, Dauphiné (Denise Glück, 1983) en Flandre, Artois, Picardie (Solange Cuisenier en A. Watiez, 1984) intussen voltooid zijn. In het hier aangekondigde nummer van Ethnologie française zijn een aantal artikelen bijeengebracht die deels betrekking hebben op de verwerking van de gegevens uit de enquête voor de uitgave, deels laten zien welke informatie uit deze en andere bronnen (boedelbeschrijvingen, huwelijkscontracten, veilingcatalogi) te halen is voor de kennis van de geschiedenis van het meubel. *Suzanne Tardieu* brengt nog eens de belangrijkste feiten betreffende de enquête van 1941-46 in de herinnering (p. 211-214) en doet verslag van een onderzoek naar een type meubelen uit Saône et Loire, uit het midden van de negentiende eeuw, dat tenslotte naar één schrijnwerker leidde (299-307, 6 afb.). *Philippe Richard* beschrijft de fiches waarop de gegevens van de enquête genormaliseerd zijn ten behoeve van het statistisch onderzoek (215-220, 5 afb.) en filosofeert over de bruikbaarheid van deze statistieken in het bijzonder voor het maken van typologieën (235-240). *Denise Glück* geeft een concreet voorbeeld van het opstellen van dergelijke typologieën, in dit geval van de kasten in een zevental Franse provincies, waarbij ze in het bijzonder aandacht besteedt aan de verschillende gezichtspunten vanwaaruit de onderzoeker het probleem kan aanpakken, vanuit de soort of vanuit de regio (221-234, 9 afb., 7 graf. voorstellingen). In een tweede artikel bespreekt ze één type kast, een linnenkast (de 'limande'), die blijkens de door haar geraadpleegde achttiende- en negentiende-eeuwse boedelbeschrijvingen in de loop van de tijd enkele malen van naam, functie en milieu verandert. Ze trekt daaruit de conclusie dat de vorm de enige betrouwbare grondslag voor een typologie is (251-264, 3 afb., 1 krt, 8 tab.). *Jocelyne Mathieu* ontwerpt een typologie van de bedden in twee streken in Canada in de zeventiende en achttiende eeuw, eveneens op grond van boedelbeschrijvingen, waarbij ze in het bijzonder let op hun plaats in het huishouden (243-250, 2 afb., 4 tab.). *Arlette Schweitz* heeft onderzoek gedaan naar de inrichting van de grotwoningen in Touraine (265-274, 5 afb.). *Marie-Thérèse Larroque* besteedt aandacht aan twee typen kasten waarin in het zuiden van Les Landes in de negentiende eeuw de bruidschat werd opgeborgen. Zij gebruikt daarvoor huwelijkscontracten (275-284, 8 afb.). *Bernard Deloche* analyseert de stijl van de stoelen van Nogalet, een achttiende-eeuwse schrijnwerker uit Lyon, met statistische middelen (285-297, 5 afb., 7 tab. en graf. voorstellingen). – J.J.V.

Een moment voor jezelf? De vrouwelijke handwerken in gezin, onderwijs en beroep, 1850-1950. Nijmegen 1984, SUN. 80 p., talr. ill.; f 12,50; ISBN 90-6168-234-7.

Deze mooi geïllustreerde bundel verscheen ter gelegenheid van een in het Historisch Museum Marialust te Apeldoorn gehouden tentoonstelling (24-11-1984 tot 29-1-1985) onder dezelfde naam, en vormt het resultaat van een vruchtbare samenwerking tussen

stafleden van het museum en een werkgroep vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam. De belangrijkste bijdragen behandelen, zoals de ondertitel al aangeeft, de functie van het handwerken in het gezin (Jannie Poelstra, p. 11-31) en in het onderwijs (Loes Ronner en Lilian Vos, 33-53) en de pogingen om van handwerken een volwaardig beroep te maken (Jannie Poelstra en Maria van Vlijmen, 55-73).

Moeders en dochters van goeuden huize hielden zich in de negentiende eeuw al per traditie onledig met handwerken; het zou vrouwelijke deugden aankweken en bevorderen. Naarmate de eeuw vorderde, de armoede onder de arbeidersklasse een steeds groter probleem werd en burgerlijke en christelijke groeperingen zich geroepen voelden het lagere volk te beschaven, gingen er meer stemmen op om vrouwen en meisjes uit de onderste maatschappelijke lagen kennis en vaardigheid van handwerken bij te brengen. Het feit dat deze veelal buitenshuis werkten werd als onbehoorlijk beschouwd; zouden zij al naaiend en verstellend thuis blijven, dan zouden de kinderen niet voor galg en rad opgroeien, de uitgaven voor kleding aanzienlijk kunnen worden beperkt en zou de echtgenoot zijn weekloon niet meer in de kroeg verteren omdat het thuis gezelliger was. In 1857 werd het nuttige handwerken een facultatief, in 1878 een verplicht vak voor meisjes op de lagere school en in het MULO, waardoor tevens de beperkte opleidingsmogelijkheden voor vrouwen werden uitgebreid tot die van handwerklerares. In alle vervolgopleidingen, die overigens alleen door meisjes uit de betere stand werden bezocht, verscheen handwerken in het lesprogramma, ook op de school voor maatschappelijk werk, ook in de opleiding voor kantoorbedienden; aangezien het huwelijk nog steeds als het uiteindelijke levensdoel voor de vrouw werd gezien, kregen vrouwen een opleiding waar ze ook tijdens hun huwelijk iets aan hadden. Tenslotte bood het handwerken een bescheiden mogelijkheid tot emancipatie voor gehuwde vrouwen uit de burgerij (handwerken voor liefdadige doelen, clubjes, bazars) en voor ongehuwde burgerdames die met financiële problemen kampten. Voor hen werd in 1871 de vereniging Arbeid Adelt ingesteld, waarvan een jaar later de nog steeds bestaande vereniging Tesselschade zich afsplitste. – M.v.D.

Musea rondom de Zuiderzee. – Het Peperhuis 1985; 64 p., talr. ill.

Jaarboek 1985 van Het Peperhuis is gewijd aan de cultuur-historische musea en oudheidkamers in de plaatsen die gelegen zijn aan de kust van de voormalige Zuiderzee en op de Waddeneilanden. Van elk museum afzonderlijk wordt de oprichtingsgeschiedenis, het gebouw waarin het gevestigd is en de collectie beschreven. Met elkaar geven deze musea een overzicht van het dagelijks leven en werken rondom de Zuiderzee in de periode voor de bouw van de afsluitdijk. – E.D.

Nord-Süd-Unterschiede in der städtischen und ländlichen Kultur Mitteleuropas, hrsg. v. Günter Wiegmann. Münster 1985, F. Coppenrath Verlag. (Beitr. z. Volkskultur in Nordwestdeutschland hrsg. v.d. Volkskundl. Kommission f. Westfalen, Landsch.verband Westfalen-Lippe 40). IX, 408 p.; ill.; DM 29,80; ISBN 3-88547-292-9.

In 1960 maakte Günter Wiegmann in een artikel in de feestbundel voor F. Steinbach aannemelijk, dat de opvallende verschillen tussen het zuiden en het noorden van Duitsland in de verdeling van het werk op de boerderij onder mannen en vrouwen niet teruggaan tot het neolithicum (zoals bv. B. Huppertz meende), maar dat ze het gevolg zijn van de revolutionaire veranderingen in de landbouw in Noord-Duitsland in de zestiende en zeventiende eeuw. In latere publicaties bouwde hij deze stelling verder uit met andere gegevens en bracht hij de verschillen tussen het noorden en het zuiden in verband met de grote verschillen in hun sociaal-economische ontwikkeling in de middeleeuwen en

met het verschuiven in de zeventiende eeuw van het zwaartepunt in de economie van het zuiden naar het noorden. Deze belangstelling voor de verklaring van geografische verschillen in de cultuur houdt zeker verband met zijn toenmalige werk voor de Duitse volkskunde-atlas en ze heeft ongetwijfeld ten grondslag gelegen aan het congres in 1983 waarvan de hier besproken bundel de neerslag is. *Wiegelmann* zelf behandelt daarin de geschiedenis van de belangstelling voor dit onderwerp in de wetenschappelijke literatuur. Hij vergelijkt de opvattingen van W.H. Riehl, die de verklaring voor de tegenstelling tussen noord en zuid in het klimaat en de daarmee samenhangende economische en politieke structuur zocht, B. Schier, die in de eerste plaats aan etnische tegenstellingen dacht, en B. Huppertz, die ervan uitging dat onze cultuur de rudimenten heeft bewaard uit alle opeenvolgende perioden in onze beschaving en gebruik maakte van verspreidingskaarten om de verschillen te reconstrueren. Zijn eigen bijdragen plaats hij in de traditie van Riehl en Huppertz, waarmee hij dat wat hem van hen beiden onderscheidt (de nadruk op het gebruik van historische bronnen en op de analyse van het verspreidingsproces) naar mijn smaak te sterk onderbelicht (p. 389-408).

Behalve met zijn afkeer van polarisatie heeft deze neiging om vooral de overeenkomsten en niet de verschillen met zijn voorgangers te benadrukken misschien ook te maken met de geringe belangstelling in de huidige volkskunde voor regionale verschillen. Deze bundel is daar een nieuw voorbeeld van. Slechts een minderheid van de deelnemers houdt zich aan het thema en van hen blijken de meesten de tegenstelling noord-zuid liever op te delen in duidelijker omgrensde gebieden, met een eigen politieke, economische en sociale geschiedenis, wat in feite neerkomt op een nog sterker benadrukken van de plaats- en tijdgebondenheid van cultuurverschijnselen dan *Wiegelmann* doet. Het meest verwant aan zijn beschouwingwijze is die van zijn vroegere collega bij de Duitse volkskunde-atlas *Gerda Grober-Glück*, al waagt ze zich niet aan een verklaring van de door haar geconstateerde verschillen. Zij stelt vast, aan de hand van een aantal verspreidingskaarten van zegswijzen en uitdrukkingen, dat het Duitsland ten noorden van de Main veel inventiever, humoristischer en moderner is dan dat ten zuiden ervan, en dat het veel meer openstaat voor invloeden vanuit de grote steden, in het bijzonder vanuit Berlijn (345-365, 13 krtn., 2 graf.). Ook *Karl-S. Kramer* blijft dicht bij de bedoeling van *Wiegelmann*, al zien wij bij hem wel de behoefte zich te beperken tot twee duidelijk omgrensde gebieden (Frankenland en Sleeswijk-Holstein) en een beperkt tijdsbestek (de periode tussen 1600 en 1800). De verschillen tussen deze twee gebieden in die periode zijn opvallend. Terwijl in het noorden van Beieren het dorp als geheel in het openbare leven een overheersende rol speelt, wordt zijn plaats in Sleeswijk-Holstein ingenomen door afzonderlijke sociale en economische groepen. *Kramer* aarzelt bij het geven van een verklaring. Er zijn duidelijke politieke verschillen tussen de twee gebieden, maar hij vindt een dergelijke verklaring te eenzijdig en om eenzelfde reden wil hij hun situaties ook niet veralgemenen tot een tegenstelling tussen noord en zuid. Daardoor beperkt zijn bijdrage tot de discussie zich tot een aantal suggesties (315-325, 1 krt.). In feite neemt *Peter Assion* eenzelfde standpunt in, maar hij is wat minder coöperatief. In zijn beschouwing van verschillen in de materiële cultuur tussen het noorden en het zuiden legt hij de nadruk op de specifieke sociaal-economische verhoudingen waarbinnen de door hem behandelde voorwerpen functioneren en verzet hij zich tegen een generalisatie die aan het zuiden de rol van relict- en aan het noorden die van innovatiegebied toewijst, terwijl er in werkelijkheid eerder sprake is van een taakverdeling: de koffie die uit het noorden komt, wordt gedronken uit koppen die in het zuiden gebakken zijn (251-263). *Wolfgang Brückner* staat zelfs uitgesproken kritisch tegenover het werken met een grove indeling als die tussen noord en zuid, zeker als die berust op een zo met vooroordelen beladen indicator als de godsdienst, waar hij zich toe bepaalt. Hij laat

zien, aan de hand van zijn documentatie over bedevaarten, hoe zelfs de beslissing over het al of niet bewaren van archiefstukken ideologisch beïnvloed is en hoe gemakkelijk men daarvan het slachtoffer wordt bij het trekken van conclusies. Zijn conclusie, dat de werkelijkheid beweeglijker en genuanceerder is dan een opdeling in katholieken (in het zuiden) en protestanten (in het noorden) doet vermoeden, komt in feite, net als de conclusies van Kramer en Assion, neer op een pleidooi voor onderzoek in de diepte, niet in de breedte, naar processen, niet naar systemen (327-344). *Konrad Bedal* sluit zich daarbij aan als hij zich, na een beknopte karakteristiek van de vakwerkbouw van vóór 1600 in Westfalen en Frankenland, afvraagt of de ontwikkeling en de sociale differentiatie binnen een regio niet belangrijker zijn dan de regionale verschillen (1-22, 3 krtn., 2 doorsn.).

Met uitzondering van *Volker Glüntzer*, die een aantal reisbeschrijvingen uit de tijd rond 1800 heeft onderzocht op het beeld dat ze geven van het noorden en het zuiden (73-88), zien de overige deelnemers van een vergelijking tussen noord en zuid af door zich te beperken tot één gebied, hetzij in het noorden, hetzij in het zuiden. Ze doen dat soms paarsgewijs, waarbij ze het aan de lezer overlaten conclusies te trekken over eventuele verschillen. Zo behandelen *Wingolf Lehmann* en *Ingolf Bauer* de pottenbakkerij in respectievelijk Noord-Duitsland (223-233) en Beieren (235-249, 4 afb.) en *Ruth-E. Mohrmann* en *Uwe Meiners* met behulp van boedelbeschrijvingen de inrichting van het woonhuis in drie gelijk gekozen perioden (1610-1640, 1770-1800 en 1860-1890) in een aantal steden in respectievelijk Noordwest- en Zuid-Duitsland. *Ruth-E. Mohrmann* heeft daarvoor vier steden in het oosten (Braunschweig, *Wolfenbüttel*, Gandersheim en Holzminden) en drie in het westen (Lemgo, Münster, Osnabrück) uitgekozen. Ze komt tot een aantal genuanceerde conclusies, die haar artikel tot een voorbeeld van het gebruik van boedelbeschrijvingen voor historisch onderzoek maken. Belangrijk voor de in deze bundel gevoerde discussie is, dat ze de duidelijke voorsprong van de oostelijke steden niet interpreteert als een aanwijzing voor een cultuurstroom van oost naar west, maar in verband brengt, eerst met de verschillen in politieke structuur, en vervolgens met mentaliteitsverschillen die samenhangen met het min of meer agrarische karakter van de samenleving (89-155, 8 diagrammen, 26 tab.). *Uwe Meiners* blijft dichter bij de doelstelling van het congres met zijn conclusie dat de indeling en inrichting van de huizen in het zuiden, in de zeventiende en achttiende eeuw, aanzienlijk gedifferentieerder en verfijnder zijn dan in het noorden, om vervolgens op zijn beurt aandacht te vragen voor de invloed op de materiële cultuur van de politieke, sociale en economische omstandigheden in het zuiden zelf als een belangrijke opgave voor verder onderzoek (157-221, 20 diagrammen).

De vijf overblijvende auteurs opereren voor eigen rekening in de marge van het congressthema. *Fred Kaspar* besteedt aandacht aan de ontwikkeling van het burgerhuis in Noordwest-Duitsland in de twaalfde en dertiende eeuw. Er ontstaat dan een duidelijk onderscheid, in het bijzonder in de indeling, tussen het burger- en het boerenhuis. Na de vijftiende eeuw, met de teruggang van de handel, neemt deze tegenstelling geleidelijk weer af. In de meeste plaatsen krijgen de woonhuizen een meer agrarisch karakter. Alleen in de belangrijkste handels- en bestuurscentra kan men dan nog van een burgerlijke levensstijl spreken (23-62, 15 afb.). *Oskar Moser* maakt wat losse opmerkingen over de materiële cultuur in Oostenrijk (63-72). *Roman Sandgruber* geeft een op gedegen bronnenonderzoek berustend overzicht van de veranderingen in de voeding en het maaltijdensysteem in Oostenrijk na de middeleeuwen (265-297, 4 tab., uitg. bijlagen). *Peter Blickle* beschrijft de ontwikkeling en de geschiedenis van de dorpsgemeente in Duitsland tussen de dertiende en zeventiende eeuw. Hij ziet deze bestuursvorm als een belangrijk stadium in de Duitse geschiedenis, tussen het feodalisme en de nationale staat

(299-314). En *Hans Mauersberg* geeft een beknopt overzicht van de demografische en sociaal-economische ontwikkelingen in een aantal Duitse steden tussen de zestiende en twintigste eeuw. Zijn conclusie, dat het niet aangaat de verschillen te herleiden tot een eenvoudige noord-zuid tegenstelling, maar dat ze verklaard moeten worden uit de specifieke politieke, sociale en economische omstandigheden in de betreffende steden, zou als samenvatting gebruikt kunnen zijn voor het merendeel van de hiervoor genoemde artikelen (367-388). In zijn slotbeschouwing komt *Walter Hartinger* wat omzichtiger tot eenzelfde conclusie (405-408). Het lijkt een negatief resultaat. Ik ben geneigd het eerder als een adempauze te beschouwen, uit behoefte aan een grondiger, historische documentatie, met suggesties, in het bijzonder in de artikelen van Mohrmann, Meiners en Kaspar, voor een beter gefundeerd onderzoek naar culturele verschillen dan we tot nu toe van de geografische volkskunde gekregen hebben. Dat juist deze drie leerlingen van Wiegelmann zijn, is een extra reden voor deze veronderstelling. Het geeft hun bijdragen in deze bundel in ieder geval een bijzondere betekenis. — J.J. Voskuil.

Petersen, J.W. van. *Met vlag en wimpel*. Een herinneringsalbum gewijd aan driekwart eeuw 'Doesburg en Oranje' 1910-1985. Doesburg 1985, Vereniging 'Doesburg en Oranje'. 56 p., talrijke ill.

In dit jubileumboekje, verschenen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de vereniging 'Doesburg en Oranje', heeft de samensteller een aantal verslagen, foto's en programma's van de viering van oranjefeesten en van koninklijke bezoeken bijeengebracht uit de periode waarin de vereniging tot nu toe actief is geweest en uit de tijd daarvoor, d.w.z. vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw tot 1910. De feesten worden niet geplaatst in het kader van hun tijd. Het boekje vormt echter een aardige aanvulling op de nog schaarse documentatie van oranjefeesten in het verleden. — J.H.

Pickering, Michael. *Village song & culture. A study based on the Blunt collection of song from Adderbury North Oxfordshire*. London/Canberra 1982, Croom Helm. (12) 187 p.; £ 13.95; ISBN 0-7099-0059-7.

Uitgangspunt van Pickering is dat liederen altijd in een bepaalde context functioneren of gefunctioneerd hebben en dus ook iets over de context moeten kunnen vertellen. Dat wil zeggen: liederen hoeven niet in de omgeving waar ze worden gezongen ontstaan te zijn, maar ze zijn er wel per definitie geaccepteerd en vaak populair, dus moet er een bepaalde relatie bestaan tussen tekst en context.

Met dit uitgangspunt verzet hij zich nadrukkelijk tegen de manier waarop men gewoonlijk met liedverzamelingen pleegt om te gaan: alle aandacht voor de tekst en verwaarlozing van de context. Dit heeft volgens de schrijver te maken met de nostalgische en idealistische manier waarop men lange tijd het begrip 'folk' ('one of the most disabling concepts ever to enter the arena of cultural history') heeft gehanteerd. Het herinnert aan de tijd waarin de industriële en urbane cultuur de traditionele sociale verhoudingen op het platteland steeds verder egaliseerde en de hogere burgerlijke kringen zich in hun machtsposities bedreigd gingen voelen. Men ging toen de vroeger tradities verheerlijken en daarmee de vertrouwde klassetegenstellingen. Het begrip 'folk' is gekoppeld, zegt Pickering (p. 20), aan het welbewust omvormen en bijkleuren van het beeld van het plattelandverleden. Het riep een allesoverheersend gevoel voor traditie op dat zelf weer een centraal onderdeel werd van de organisatie en legitimering van klasseongelijkheid. Vanuit dezelfde gevoelshouding verzamelde men dus ook liederen ('volksliederen') die pasten in het beeld van 'de goede oude tijd', negeerde andere die daar niet in pasten, en voor de weinig rooskleurige sociale omstandigheden waarin die

liederen concreet functioneerden had men al helemaal geen belangstelling.

De liedcollectie waar het in deze locaalhistorische studie om gaat, vertoont qua representativiteit dezelfde selectieve gebreken. Maar met dit voorbehoud in het achterhoofd is er toch heel wat van de culturele en mentale horizon van de vertolkers van deze liederen en hun publiek te reconstrueren, is de overtuiging van de schrijver. Het gaat om de zgn. Bluntcollectie, een omvangrijke verzameling liederen die omstreeks de eeuwwisseling uit de mond van een aantal inwoners van het dorpje Adderbury (North Oxfordshire) werd opgetekend door 'Lady of the Manor' Janet H. Blunt (1859-1950). Uitgaande van deze collectie probeert Pickering nu het sociale, culturele en mentale netwerk bloot te leggen dat in deze gemeenschap in het tijdvak van ongeveer het midden van de vorige eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog daaromheen geweven moet zijn geweest.

Zijn werkwijze is daarbij om vanuit de liedverzameling als het ware steeds wijdere concentrische cirkels te beschrijven. Van de liedteksten stapt hij over naar degenen die ze zongen, vervolgens naar de gelegenheden waarop ze gezongen werden (feesten, kermis, kroeg, op het land, tijdens het werk, enz.), daarna naar de sociale structuur van het dorp in zijn geheel met zijn talloze culturele onderscheidingen en tegenstellingen (qua klasse, beroep, leeftijd en sexe), en uiteindelijk naar de meest grootschalige algemene ontwikkelingen in de maatschappij van die dagen (industrialisering, urbanisering, commercialisering, enz.). En met de steeds grotere eenheden groeit ook het tijdsperspectief en gaat het van cultuur steeds meer naar cultuurverandering. Heel goed maakt hij daarbij duidelijk dat er een continu en bijzonder levendig verkeer van cultuuruitwisseling plaats vindt op alle niveaus en zelfs tussen niveaus, waarbij in het ene geval tradities een rem op die uitwisseling kunnen betekenen, in het andere geval zich moeiteloos laten transformeren in modernere cultuurelementen, en in het derde geval weer tot leven geroepen kunnen worden als ze in de moderne tijd te pas komen.

Als centrale (inspiratie)bron voor de schrijver geldt dus de liedverzameling, maar daarnaast maakt hij ook overvloedig gebruik van interviews, plaatselijk archiefmateriaal, lokale periodieken, contemporaine literatuur en de notities die de liedverzamelaarster Blunt zelf bij haar liedoptekeningen maakte.

Vanuit het grootschalige perspectief kijkt Pickering dan weer terug op het liedrepertoire en de zangtraditie en probeert het verdwijnen ervan in dit grote verband te plaatsen. Zijn conclusie is dat de zangtraditie evenals de overige dorpstradities aanvankelijk nog in staat was de nieuwe ontwikkelingen van buitenaf kritisch te waarderen en daaruit te selecteren wat bruikbaar was. Als de innovaties zich echter in steeds hoger tempo en via steeds meer wegen aandienen, dan is er geen houden meer aan en wordt de kleinschalige cultuur eenvoudig overspoeld en uiteindelijk vervangen door de moderne stedelijke en industriële cultuur. Wel vindt er net als vroeger nog altijd selectieve incorporatie plaats van vreemde cultuurelementen, maar nu omgekeerd. Bepaalde groepen in de moderne tijd kunnen bv. op gezette tijden tradities uit de vroegere plattelandscultuur gebruiken of proberen zelfs die cultuur als geheel weer nieuw leven in te blazen. Dergelijke operaties berusten echter altijd op een subjectieve selectie en hebben dus volgens Pickering niets met een eens echt bestaande traditionele plattelandscultuur te maken.

Met dit onderzoek meent hij een bijdrage geleverd te hebben aan een meer objectieve reconstructie van die traditionele cultuur. In ieder geval hoopt hij (p. 179), 'that I have contributed as much to the renunciation of the "folk" construct as the revivalist movements have to its establishment, for it is high time "the folk" were abandoned and left to a literary grave'. En daar kunnen we het van harte mee eens zijn. — R.F.

De militaire muziek was het conservatorium voor het volk, merkt Pieters meerdere malen op in deze studie van de geschiedenis van de militaire muziekkorpsen in België. En hij bedoelt er waarschijnlijk mee, dat voor brede lagen van de bevolking de weg naar de burgerlijke muziekcultuur lange tijd alleen maar kon lopen via de militaire orkesten. Aanraking met de zogenaamde 'klassieke muziek' vond plaats bij openbare uitvoeringen van deze orkesten, en uitzicht op een beroeps carrière als musicus was voor de meesten slechts weggelegd door als 'élève' een plaatsje te bemachtigen binnen één of ander regimentmuziekkorps. Dat werpt een interessant licht op het locale en regionale muziekleven in de vorige eeuw. Over deze 'impact' van de militaire muziek op het niet-militaire muziekleven krijgen we in deze studie echter verder weinig te horen. De schrijver concentreert zich geheel op de militaire muziekcultuur. Dat wekt enige verbazing, omdat de schrijver zelf spelend lid is van een amateurkorps. Vermoedelijk begon hij zijn studie bij de wortels van de blaasmuziek, bij de militaire orkesten dus, en kreeg daar zijn handen al vol aan gezien het overvloedige bronnenmateriaal dat hij in de militaire archieven aantrof. Hij geeft er echter geen uitsluitsel over.

Deze studie beweegt zich dus vrijwel geheel binnen de grenzen van de militaire traditie. Eerst leren we dan ook de diverse algemene functies kennen van de militaire muziek door de tijden heen: signaalfunctie, marcheerfunctie, afschrikfunctie, oppep-functie, enz. En daarna worden ons via talloze verordeningen en beschikkingen van de militaire overheid (veelal door Pieters integraal afgedrukt) evenzovele kijkjes gegund achter de schermen van de diverse Belgische legermuziekkorpsen. Samenhang en conclusies worden daarbij geheel aan de zelfwerkzaamheid van de lezer overgelaten. Wel houdt de schrijver één ding nauwlettend in de gaten: de chronologie. Daaraan is alles ondergeschikt gemaakt, zakelijke en gezellige feiten in het militaire muziekleven wisselen elkaar in bonte volgorde af: nieuwe voorschriften van hogerhand omtrent de toegestane uitbreiding van de muziekkapellen met ingang van datum x, het ten gehore gebrachte programma bij een liefdadigheidsconcert twee weken later, een nieuwe regeling betreffende rang- en salarisaanpassing van de kapelmeesters in relatie tot de militairen in actieve dienst de maand daarop, het behaalde resultaat bij een internationaal concours drie dagen erna, enz.

In de tweede helft van het boek wordt echter de zuiver chronologische ordening van het materiaal losgelaten en onderwerpt de schrijver een aantal aparte thema's aan een nadere beschouwing. Zo komen achtereenvolgens aan de orde: het orkestrepertoire in historisch perspectief, een alfabetisch overzicht van alle kapelmeesters sinds de oprichting van de eerste Belgische kapellen, de rol van de tamboer-majoor door de jaren heen, de evolutie van de uniformering en eretekens, de ontwikkeling van het blaas- en slag-instrumentarium, een overzicht van de huidige stand van zaken van de militaire muziek in België. Alles in dezelfde goed gedocumenteerde maar nogal monotone stijl waaraan we al in de eerste helft gewend waren geraakt.

Maar mocht hier enige scepsis doorklinken, het is als zo vaak bij dit soort nieuwe terrein- en bronontsluitingen: vergelijkend wetenschappelijk onderzoek kan slechts plaatsvinden na veel moeizaam en tijdrovend voorwerk. Dat voorwerk is nu gedaan, dat vraagt dankbaarheid. De nadere bestudering ervan (met als leidraad bijvoorbeeld: het militaire orkest als model en inspiratiebron bij het ontstaan van het burgerlijk harmonie- en fanfarefenomeen in de vorige eeuw) kan nu beginnen. — R.F.

In deze studie wordt een grootscheepse poging ondernomen liedteksten structuralistisch (volgens de principes van Claude Lévi-Strauss) te analyseren en het resultaat ervan in verband te brengen met de sociaal-historische context. Behalve van de culturele antropologie en de sociale geschiedenis is gebruik gemaakt van ingrediënten uit systeem- en communicatietheorieën, de psychologie (cognitieleer en psychoanalyse), de cultuurfilosofie (fenomenologie) en de semiotica.

Het te onderzoeken materiaal bestaat uit traditioneel volkslied-materiaal (folksongs), lokaal liedrepertoire (local songs) en hedendaagse dichtkunst zoals die bij de Engelse arbeidende klasse populair is (working-class poetry). Onder de eerste categorie verstaat de schrijver het mondeling overgeleverde liedgoed van grotendeels anonieme herkomst, zoals dat op het Engelse platteland vanaf het eind van de vorige eeuw werd opgetekend door mensen als Cecil Sharp en F.J. Child. Deze categorie vult de eerste twee hoofdstukken van het boek en wordt vertegenwoordigd door het lied 'The bold fisherman' en door een groep liederen die hun samenhang ontleen aan seksuele thematiek. Onder de tweede categorie, de 'local songs', worden liederen verstaan welke duidelijk plaats-, tijd- en situatiegebonden zijn en zich in vergelijking met de eerste categorie dus minder makkelijk laten overleveren en verspreiden. Voor deze categorie is het derde hoofdstuk ingeruimd en de schrijver koos voor een verzameling van vijftig lokale liederen uit Yorkshire. Met de derde categorie tenslotte, de working-class-poetry, wordt lokale volkspoëzie bedoeld. Deze categorie heeft in het hedendaagse Engeland de functie van het lokale lied overgenomen, floreert vooral ten tijde van belangrijke plaatselijke en regionale gebeurtenissen en wordt gemaakt en voorgedragen door mensen uit de arbeidende klasse. De twee laatste hoofdstukken van het boek nemen deze categorie voor hun rekening en als voorbeeld is genomen het totale oeuvre van de dichteres Martha Bairstow (Millington, Yorkshire) en negen gedichten die door anderen werden gemaakt naar aanleiding van de Lofthouse colliery disaster (mijnramp) in Yorkshire in 1973. In elk hoofdstuk is er dus sprake van een duidelijk samenhangend geheel van liederen of gedichten. Renwick gaat het alleen om de teksten en niet om de melodieën. Teksten wisselen logische en verstandelijke betekenissen uit, melodieën hoogstens gevoelsmatige betekenissen waar nog geen analytisch instrument voor bestaat.

Op dit corpus van liedteksten wordt nu telkens een structuralistische decodering toegepast, net zo lang tot de dieptestructuur aan het licht komt en daarmee een samenhangend geheel van abstracte betekenisgeving (meaning) die het gehele corpus karakteriseert, meestal in de vorm van tegenstellingen zoals natuur/cultuur, platteland/stad, het zelf/de ander, enz. Na afronding van het tekstanalytische gedeelte volgt dan het zoeken naar logische verbanden tussen de gevonden centrale betekenis van het liedcorpus en zijn culturele matrix, of in alledaagsere termen: tussen het wereldbeeld dat achter die onderzochte teksten verborgen bleek te zitten en de overeenkomstige structuren in de wereld erbuiten. De schrijver maakt daarbij gebruik van autobiografieën, lokale geschiedenissen, interviews en literatuur.

Renwick laat ons dan zien hoe de gevonden dieptestructuren wonderwel passen bij zowel het wereldbeeld van de liedvertolkers als bij de essentie van het bestaan in de wijdere context van streek en tijd. Wereldbeeld van tekst en context komen verbluffend exact overeen. Als bijvoorbeeld de basiscode van het onderzochte liedrepertoire de tegenstelling 'leven en dood' is, dan blijkt dat verrassenderwijs overeen te komen met de sociale werkelijkheid van een plattelandsbevolking die voortdurend balanceert op de rand van het economisch bestaansminimum.

De lezer ontkomt in de loop van het verhaal echter niet aan een zeker gevoel van ongerustheid, dat het bij de schrijver misschien meer om staaltjes van hogere interpretatiekunst gaat dan om wetenschappelijk onderzoek. Het ontdekken van de grondstructuur zowel van een liedrepertoire als van een tijdsperiode vergt nl. in de visie van de schrijver vooral een fenomenologische ('verstehende') benadering, en wel in combinatie met twee methodische principes: 'surprise value' en 'validity'. Het eerste (opmerkelijke) principe komt erop neer dat de resultaten van de analyse pas verantwoord zijn wanneer ze iets kunnen toevoegen of veranderen aan de algemeen geaccepteerde opvattingen over 'folk poetry' en dat daarbij geen van de resultaten ook op het eerste gezicht al voorspeld had kunnen worden. Het tweede methodische principe, die van de validiteit, heeft zijn doel bereikt, wanneer de aan het licht gebrachte interpretatie noch door elementen binnen een enkele tekst weersproken kan worden, noch door andere teksten in het repertoire, noch in de rest van de culturele context van de liederen, alles moet dus logisch met elkaar samenhangen.

De eis van onvoorspelbaarheid (het eerste principe) die de schrijver aan zijn eigen onderzoeksgedrag stelt, neemt de ongerustheid bij de lezer toch niet helemaal weg over de consequenties van het tweede principe. Dit bergt namelijk bij uitstek het gevaar van cirkelredeneringen in zich: om achter de fundamentele betekenis van een liedrepertoire te komen en die te begrijpen moeten contextgegevens gebruikt worden, en om de diepere betekenis van de context te duiden is het liedmateriaal weer nodig. Vervolgens concludeert men dat alles naadloos op elkaar past. Het bewijs en het bewezene zijn een geworden.

Nog een andere bedenking, overigens inherent aan elke structuralistische benadering, is de neiging tot generaliseren. In dit geval brengt dat een uiterst statische voorstelling van zaken met zich mee: er is een liedrepertoire met uiteindelijk één grondstructuur of wereldbeeld, er is een bepaalde groep gebruikers van die liederen met datzelfde wereldbeeld, er is een bepaalde laag van de bevolking waaruit, gezien hun sociaal-economische omstandigheden, dat wereldbeeld ook logischerwijze afgeleid mag worden, er is tenslotte een bepaalde tijd en streek waarin dat wereldbeeld als het ware in de lucht zit. Daarbij is het ook langzamerhand in onmin geraakte begrip 'folk' met zijn connotatie van 'gemeenschapscultuur' weer helemaal terug, samen met de tijd vóór 1750 toen de wereld nog ongecompliceerd en ongedifferentieerd in elkaar zat. Sociale en regionale verschillen worden buiten beschouwing gelaten. Verandering speelt geen rol, hoogstens het resultaat van verandering. En het statische element werkt zelfs door in het basismateriaal: exclusief wordt uitgegaan van de onbeweeglijke liedteksten, het klinkende lied noch de zingactiviteit als zodanig is voorwerp van studie. Het aloude Gemeenschap/Gesellschaft-paradigma viert zijn 'come-back'.

De premisse die ten grondslag ligt aan Renwicks visie op 'folk poetry' is dat liederen en gedichten uit een bepaald repertoire werden gemaakt door zangers en dichters die dezelfde levenservaringen deelden, over dezelfde mogelijkheden beschikten deze ervaringen te verbeelden, dezelfde taal spraken, kortom dezelfde 'world view' erop nahielden. Deze ligt in de vorm van een soort geheimcode achter de uiterlijke verschijnselen verborgen en laat zich slechts decoderen via een 'verstehende' benadering. Dat is de basis-gedachtengang van de schrijver en dus in zekere zin de dieptestructuur van Renwicks onderzoek zelf. Vandaar dat dit boek zelf ook 'verstehend' moet worden benaderd om het kunnen decoderen: het laat zich niet beredeneren, men moet het gewoon geloven. — R.F.

De belangstelling voor koekplanken dateert in Duitsland en Oostenrijk uit het laatste kwart van de vorige eeuw, toen het verzamelen van volkskunst door de oprichting van volkskundemusea en oudheidkamers een nieuwe impuls kreeg. De publicaties die sindsdien over dit onderwerp verschenen zijn, hebben, zoals de meeste publicaties over volkskunst, vooral een inventariserend karakter. In de afgelopen twintig jaar vonden ze een voorlopig hoogtepunt in drie uitvoeriger, monumentaal uitgevoerde werken van Albert Walzer (*Liebeskutsche, Reitermann, Nikolaus und Kinderbringer. Volkstümlicher Bilderschatz auf Gebäckmodeln, in der Graphik und Keramik*. Stuttgart 1963), Hans Jürgen Hansen (*Kunstgeschichte des Backwerks*. Oldenburg, Hamburg 1968) en Edith Hörandner (*Model. Geschnitzte Formen für Lebkuchen, Spekulation und Springerle*. München 1982 – zie V.B. 10, 85). Hoewel vooral Hörandner ook aandacht besteedt aan het gebruik en de vervaardiging van de planken, ligt het accent in deze publicaties toch in de eerste plaats op het iconografische aspect. Het boek van Walzer is daarin methodologisch het belangrijkste, omdat hij de afbeeldingen van de planken systematisch confronteert met gelijksoortige afbeeldingen op papier, aardewerk, hout en metaal.

Zoals zo vaak volgt de Nederlandse literatuur op enige afstand, met publicaties van Catharina van de Graft, R. Houwink, M.C.A. Meischke en J.J. Schilstra. De nieuwste publicatie van laatstgenoemde kan men beschouwen als de Nederlandse pendant van de drie hiervoor genoemde Duitse werken, al was het alleen al door haar monumentaal karakter.

Schilstra is onmiskenbaar de belangrijkste, zo niet de enige kenner van koekplanken in ons land. Hij heeft over dit onderwerp in de loop van de jaren een documentatie, bestaande uit ruim 1000 foto's, bijeengebracht, waaruit de bijna 650 afbeeldingen in dit boek geput zijn. Ze zijn door hem onderverdeeld in 20 rubrieken, die enige overeenkomst vertonen met de 23 rubrieken van Walzer, maar dan aangepast aan de Nederlandse situatie. Net als bij Walzer vormt deze rubricering de ruggegraat van zijn boek, met het verschil dat hij alleen incidenteel aandacht besteedt aan verwante afbeeldingen op andere materialen. Deze beperking tot het iconografische aspect van de koekplanken vormt de kracht en de zwakte van zijn boek. Schilstra maakt aannemelijk dat veel voorstellingen op de planken een plaats hebben in een soms ver terugreikende traditie, maar hij is niet altijd duidelijk wanneer hij tracht aan te geven welke betekenis ze voor de gebruikers hadden. Enerzijds denkt hij aan overblijfselen uit de middeleeuwse vastenavondsfeer en zelfs een nog veel verder verleden, die na de Hervorming 'ondergronds' gingen en tenslotte in de kinderwereld terecht kwamen (p. 10, 11, 21, 41, enz.). Anderzijds wijst hij op een directe lijn die van Ripa over de centsprenten loopt (40, 52), waarmee hij dus veeleer aan een intellectuele (in de Italiaanse Renaissance wortelende) traditie denkt, die juist parallel loopt met de Hervorming. De weg uit dit dilemma wijst hij een enkele maal zelf, wanneer hij opmerkt dat de context zal moeten beslissen welke betekenis de afbeeldingen voor de gebruiker hadden (bv. 125). De keren dat hij deze weg ook inslaat, bijvoorbeeld wanneer hij tijdgebonden veranderingen in de afbeeldingen signaleert (in de kleding, de tuigage van schepen en in het algemeen in het signaleren van duidelijk tijdgebonden voorstellingen) spitste mijn aandacht zich onmiddellijk en ik neem aan dat het andere lezers ook zo zal vergaan. Juist deze aanpassingen aan de eisen van de tijd bevatten immers een sleutel tot het gebruik dat van de afbeeldingen gemaakt werd. Op andere ogenblikken laat hij zich daarentegen door de ouderdom van de motieven verleiden tot speculaties over de bedoelingen van de schenkers van deze afbeeldingen die heel wat minder gefundeerd lijken. Zo bijvoorbeeld wanneer hij kenne-

lijk onder de indruk van de emblematische literatuur en de publicaties van E. de Jongh overal dubbelzinnigheden zoekt, zelfs in voorstellingen (bv. van schepen en molens, onder verwijzing naar 'de blauwe schuit' en de obscure uitdrukking 'zijn sloopje laden' (70) en de slechte naam van de molenaar (276)) waarbij ik mij met de beste wil van de wereld geen andere context dan die van een twintigste-eeuwse scribent kan voorstellen. Hier wreekt zich ook onze gebrekkige kennis van de gelegenheden waarbij deze afbeeldingen van koek ten geschenke werden gegeven. Schilstra denkt daarbij vooral aan de vastenavondperiode, waarbij hij het Sinterklaasfeest blijkbaar als een post-reformatorische pendant van de middeleeuwse vastenavondviering beschouwt (zie bv. 23). Afgezien van de vraag welke inhoud wij aan het Sinterklaasfeest in het verleden moeten geven, vraag ik mij af of er niet meer aanleidingen waren voor het geven van dergelijke geschenken en of de sociale kritiek en de dubbelzinnigheden die de schrijver erin terugvindt zo'n belangrijke rol hebben gespeeld als hij wil doen geloven. Het is te hopen dat de lezers van zijn boek deze suggesties zullen weten te relativiseren en zich veel meer door de overvloed van gepresenteerd materiaal zullen laten inspireren om met name naar die context verder onderzoek te doen. De uitgebreide documentatie die de schrijver voor publiek gebruik aan ons Instituut heeft geschonken zal hun daarbij als grondslag kunnen dienen. – J.J. Voskuil.

The sociology of food and eating. Essays on the sociological significance of food. Ed. by Anne Murcott. Aldershot 1983, Gower Publishing Company Ltd. VIII, 195 p.; £ 15.44; ISBN 0-566-00580-8.

In deze bundel worden de diepere betekenissen van de voeding die veelal in het onderbewuste van de mens leven en binnen een gemeenschap als vanzelfsprekend ervaren worden, van verschillende kanten belicht. Dit onderwerp wordt wel voedingsideologie genoemd. Het werk bevat essays van Engelse sociologen. De meeste artikelen zijn gebaseerd op onderzoeksmateriaal (voornamelijk interviews aangevuld met sociologische literatuur), dat voor een ander doel verzameld was en waaruit men achteraf de voedingsgegevens gedestilleerd heeft. Het gevolg hiervan is dat de conclusies die men trekt niet altijd overtuigen en een speculatief karakter hebben. De bundel is dan ook voornamelijk bedoeld om het onderzoek op dit terrein te stimuleren.

Als men de zestien artikelen overziet, zijn er twee hoofdthema's te onderscheiden. Ten eerste de voeding als morele factor; hieronder wordt verstaan dat mensen een bepaalde betekenis of een bepaald geloof hechten aan de verschillende voedingsmiddelen, aan de samenstelling van de maaltijd, aan de wijze waarop men zich voedt. De zorg voor een goede voeding houdt bijvoorbeeld niet alleen in, dat men het lichaam de voor de gezondheid benodigde stoffen toedient; er bestaan ook ideeën en gedragscodes over hoe men meent zich te moeten voeden. Dit thema is vooral in het tweede gedeelte van deze bundel uitgewerkt. Daarin zijn bijvoorbeeld artikelen te vinden over de verschillende inhoud die het begrip 'goede voeding' voor diverse groeperingen heeft (dit kunnen sociale maar ook etnische groeperingen, verschillende seksen, leeftijdsklassen enz. zijn), of artikelen over het verband tussen voeding en gezondheid dat niet door alle bevolkingsgroepen gezien blijkt te worden. Twee artikelen zijn gewijd aan het afwijkend voedingsgedrag van zwangere vrouwen (*Sally Macintyre*, 57-72; *Hilary Homans*, 73-83). De betekenis die tijdens de zwangerschap aan verschillende voedingsmiddelen wordt toegeschreven, wordt in Engeland fragmentarisch door oudere vrouwen overgeleverd; deze lekenkennis wordt over het algemeen niet of nauwelijks serieus genomen. Dit in tegenstelling tot de voedingskennis van bijvoorbeeld Indiase zwangere vrouwen, die terug te voeren is op enkele medische grondbeginselen, eigen aan het Hindoeïsme. Afwijkend voedingsgedrag tijdens de zwangerschap van deze vrouwen wordt daarom als vol-

komen legitiem beschouwd en heeft zelfs een dwingend karakter binnen de eigen gemeenschap.

Het tweede thema, waaromheen de artikelen uit vooral het derde gedeelte van de bundel gegroepeerd zijn, betreft voedingskwesties die verband houden met de functie van de voeding binnen de sociale structuur van een gemeenschap, groep of gezin. Veel aandacht wordt hier geschonken aan de rol van de vrouw als verzorgster van het voedsel. Want hoewel er wel mannen zijn die eten kunnen klaarmaken, blijkt uit enkele artikelen (*Rhian Ellis*, 164-171; *Anne Murcott*, 178-185) dat de verantwoordelijkheid voor de voedselbereiding in het gemiddelde Engelse gezin uiteindelijk bij de vrouw ligt en dat de man òf helemaal niet òf eventueel een minder gebruikelijke maaltijd kookt. Ook wordt ingegaan op de door sociologen sterk onderschatte betekenis van de voeding in huwelijksrelaties (*Jacqueline Burgoyne* en *David Clarke*, 152-163; *Rhian Ellis*, 164-171). Veel conflicten blijken zich tijdens de maaltijden te ontladen of vinden hun oorsprong in het falen van de vrouw – volgens de man althans – in het koken of in andere voedingsactiviteiten. *Sara Delamont* (141-151) deed met behulp van schriftelijke bronnen onderzoek naar de samenstelling en de vorm van het Engelse bruiloftsmaal. De maaltijd die buitenshuis verzorgd en geconsumeerd wordt, is meestal warm en bevat alles wat een goed verzorgde maaltijd hoort te bevatten. Deze zou vooral bij de arbeidersklasse favoriet zijn en moeten suggereren dat de ouders van de bruid hun dochter geleerd hebben wat een goede maaltijd inhoudt. In wat hogere kringen maakt de moeder van de bruid, eventueel met hulp van een traiteur, een koud buffet van enigszins exotische gerechten klaar, wat aan moet geven dat zij, en derhalve ook haar dochter, niet alleen op het creatieve, maar ook op het organisatorische vlak iets kan. Ofschoon het mogelijk is dat deze verschillende betekenissen aan de onderscheiden vormen van het bruiloftsmaal moeten worden toegekend, is de bewijsvoering in het artikel niet overtuigend.

Hoewel dat me niet altijd even duidelijk werd, zou het eerste gedeelte van de bundel volgens de samensteller artikelen moeten bevatten waarin beide thema's aan de orde komen. *Paul Atkinson* (9-17) gaat in op de impliciete betekenissen van voedingsmiddelen en bereidingswijzen; melk roept bijvoorbeeld beelden op van onschuld, gezondheid en kracht. Zowel degenen die reformvoedsel propageren als zij die het 'gewone', meer geraffineerde voedsel voorstaan, bedienen zich rijkelijk van dergelijke symbolische betekenissen, wat vooral in de reclame duidelijk tot uiting komt. *Julia Twigg* (18-30) maakt een schaal waarop zij de waardering van de verschillende soorten menselijk voedsel van hoog naar laag afzet. Ze is van mening dat het moderne vegetarisme het denken van de dominerende cultuur weerspiegelt in de volgorde waarin het zich tegen de verschillende typen voedsel keert (resp. rood vlees, licht vlees, vis bijvoorbeeld). Omdat het vegetarisme echter ook een eigen, positief geladen betekenis aan het vegetarische voedsel toekent, is het meer dan een reactie op het gangbare voedsel van de gevestigde cultuur. Op grond van zijn bevindingen tijdens een participerend onderzoek onder landarbeiders in Suffolk bestrijdt *Howard Newby* (31-44) de gangbare opvatting dat de plattelandsbevolking de beschikking zou hebben over grote hoeveelheden goedkoop en gezond voedsel. Het voedingspatroon van de plattelander wijkt nauwelijks af van dat van de stedeling en vaak moet hij meer voor zijn voedsel betalen. Ook blijkt hij geen nauwere mentale relatie met zijn voedsel te hebben, want over het algemeen heeft hij er zelfs geen idee meer van wat de betekenis van zijn eigen werk in de totale voedselproductieketen is. *Eric Batstone* (45-53) laat zien dat de voedselvoorziening in de fabrieken de werkverhouding tussen directie en fabrieksarbeiders onderstreept. De totale vrijheid van de directeur om tijdens het werk te eten en te drinken wat, waar en wanneer hij maar wil, staat in scherp contrast met de vaste regels waaraan de arbeider zich te houden heeft. – Jozien Jobse.

Streekgewijs. Documentaire over een muziek- en danstraditie in Wijdenes. Een videofilm van Felicie Verbruggen, Marco Bos, Kees Notenboom en Martin Swart. 1985.

De in 1900 door toedoen van muzikant Bastiaan Roemer in Wijdenes opgerichte muziekvereniging 'Ons Genoegen' besloot in 1940, naar aanleiding van het veertigjarig bestaan, weer eens wat van 'die oude dansen', waarvan men zich zowel de muzikale als de danstechnische uitvoering nog herinnerde, in het repertoire op te nemen. Uit dit initiatief ontstond de 'Oud Westfriese dansgroep Wijdenes', vanaf het begin dansend onder de traditionele begeleiding van twee violen en een bas, waarbij vader Bastiaan († 1950) de tweede viool hanteerde en zoon Klaas (geb. 1908) tot op de huidige dag de eerste. Omdat bij gebrek aan nieuw strijktalent in de toekomst de accordeonbegeleiding bij het dansen dreigt te gaan overheersen, hebben Verbruggen, Bos, Notenboom en Swart gemeend het reilen en zeilen van de dansgroep, van de muzikale begeleiders en vooral van Klaas Roemer te moeten vastleggen in een veertig minuten durende videofilm die als documentaire zonder meer geslaagd kan worden genoemd, niet in de laatste plaats omdat zowel bij makers als bij gefilmde niets is te bespeuren van nostalgie, verheerlijking van het verleden of het benadrukken van identiteit van eigen dorp of streek. Weliswaar zegt Klaas Roemer dat hij en zijn mensen dit doen 'om de folklore levend te houden, anders raakt dat in verval en dan zie je dat nooit meer', maar overigens maakt hij bepaald niet de indruk zichzelf en de dansgroep als een levend museum te beschouwen. Integendeel, zonder een zweem van weemoed accepteert hij de veranderingen in stijl en repertoire die zich in zijn lange speelmansloopbaan hebben voorgedaan.

De produktie is uitgebracht op U-matic en is behalve op dit systeem ook verkrijgbaar op VHS, Betamax en V2000. Prijzen en inlichtingen: Oudeschans 10b, 1011 KZ Amsterdam, tel. 020-271678. – M.v.D./F.M.

Swigchem, C.A. van, T. Brouwer en W. van Os. *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900.* 's-Gravenhage 1984, Staatsuitgeverij. 325 p., talrijke ill.; f 49,50; ISBN 90-12-04-522-3.

Dit boek, resultaat van een onderzoeksproject van de Vrije Universiteit en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zou je het best kunnen bestempelen als een zeer leesbare studie met de pretenties van een naslagwerk. De opbouw is systematisch, van algemeen (de hervorming en de gevolgen daarvan voor het kerkinterieur) tot bijzonder (alle onderdelen van het interieur), waarbij per bladzijde een nieuw onderwerp aan de orde komt. Het zoeken naar een bepaald onderwerp wordt vergemakkelijkt door een register waarin d.m.v. vetgedrukte bladzijnummers naar de plaats wordt verwezen waar een onderwerp uitgebreid behandeld wordt. De veelheid van behandelde aspecten brengt met zich mee dat nergens diep op ingegaan wordt. Dat gemis wordt echter gedeeltelijk gecompenseerd door adequate verwijzingen naar literatuur en bronnen. Gezien onderwerpen als het gescheiden zitten van mannen en vrouwen, dopen, trouwen en begraven, gildenborden en zelfs kerkscheepjes is het een studie die niet alleen voor (voornamelijk kunst- en kerk-) historici, maar ook voor volkskundigen interessant is. – Hans van Koolbergen.

Top, Stefaan. *Komt vrienden, luistert naar mijn lied. Aspecten van de marktzanger in Vlaanderen (1750-1950).* Tielt/Weesp 1985, Lannoo. 191 p., afb., tab.; Bfr. 695; ISBN 90-209-1251-8.

De studie van de marktzanger en zijn liedjes schijnt in Vlaanderen een diepergewortelde traditie te hebben dan in onze contreien – tenminste, wanneer we afgaan op het grote

aantal publicaties over dit thema in België, dat recentelijk met het boek van Stefaan Top verrijkt werd. Deze is echter de mening toegedaan, dat de kwaliteit van deze publicaties geen gelijke tred houdt met de kwantiteit ervan: de meeste auteurs beschouwen markt-zangers en -liederen als geïsoleerd fenomeen, in plaats van hen in hun sociologische kontekst te bezien, zodat de ware betekenis van de liedjeszanger als exponent van een inmiddels verdwenen maatschappijstructuur veelal verborgen blijft achter een stortvloed van al dan niet curieuze liedjes, die min of meer tijdloos aan de lezer gepresenteerd worden. Tops oordeel is – zeker als we de door hem genoemde excepties in aanmerking nemen – bepaald niet onrealistisch te noemen en geldt mijns inziens mutatis mutandis voor Nederland evenzeer. Logischerwijs heeft Top een globale inleiding op het begrip 'marktzanger' geschreven, waarin de triade van zanger, liedtekst en sociaal milieu ten volle tot zijn recht komt. De vlot geschreven tekst wordt effectief ondersteund door een groot aantal afbeeldingen en treffend gekozen voorbeelden van tekstfragmenten, die de auteur grotendeels uit de unieke en zeer omvangrijke privé-collectie van Wilfried Grauwels en uit het archief van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent geput heeft. Vrijwel alle teksten werden gefacsimileerd, hetgeen weliswaar het lezen soms enigszins bemoeilijkt, anderzijds echter een uitstekende indruk van de verschijningsvorm van dergelijke druksels verschaft. Naast de inleiding bevat het boek een keur van nadrukken van liedbladen uit de voornoemde collectie-Grauwels – waarbij Top helaas heeft nagelaten de criteria voor selectie te vermelden –, alsmede een zeer volledige kritische bibliografie van tot 1984 gepubliceerde werken en artikelen over Vlaamse marktzangers. Het boek sluit af met een reeks tabellen, die voor verdergaande studie een schat aan informatie bevatten: in de eerste plaats over de collectie-Grauwels met betrekking tot de incipits, de melodieën en de onderscheiden genres; in de tweede plaats over vele bekende en minder bekende zangers.

Ten aanzien van de indeling in categorieën merkt Top op, dat hij zich in grote lijnen kan vinden in het classificatiesysteem van R.W. Brednich (die vier hoofdcategorieën onderscheidt). Dat systeem wordt vervolgens wel zeer diep uitgeput in de 43 genres, die de revue passeren. Bij de meeste genres kan men zich een duidelijke voorstelling van de aard van het lied maken, bijvoorbeeld geestelijk lied, liefdelied, moordlied; een genre als 'pierlalalied' lijkt me echter een wel zeer nauw begrensde categorie.

Blijkens het voorwoord heeft de auteur ernaar gestreefd, 'elk wat wils' te bieden. Dit streven leidt er in feite toe, dat het boek in twee, min of meer los van elkaar staande delen uiteenvalt: het inleidende gedeelte, dat weliswaar door zijn uitgebreide documentatie wetenschappelijk gefundeerd is, biedt de onderzoeker geen echt nieuwe ideeën, terwijl het tabellendeel ook zonder de tekst niets aan wetenschappelijke waarde zou inboeten. Voor de geïnteresseerde leek geldt nu juist het omgekeerde: hij verwerft met dit boek een fraai overzichtswerk en een gedegen, interessante inleiding op het begrip marktzanger. Maar of diezelfde leek net zo geïnteresseerd is in het lezen van circa 2.800 beginregels, 900 melodie-aanduidingen of 750 namen van zangers waag ik te betwijfelen. – Fred Martin, Amsterdam.

Tupan, H.R. *De bruidegomspijp. De geschiedenis van een volkskundig huwelijksfenomeen.* Hoogezand 1983, Uitgeverij Stubeg. 82 p., 54 ill., 1 krt.; f 35,-; ISBN 90-6523-013-0 geb.

Op grond van bestaande Nederlandse literatuur schetst de auteur de geschiedenis van de bruidegomspijp, een versierde pijp die de bruidegom bij zijn huwelijk ten geschenke krijgt. Hij ordent zijn materiaal per provincie en geeft een verspreidingskaart van de vier typen pijpen (p. 76). Ook wordt aandacht besteed aan andere gelegenheden waarbij pijpen cadeau worden gedaan. – J.J.S.

De opzet van dit themanummer over het hedendaagse verenigingsonderzoek in Duitsland is tweeledig, nl. tot een overzicht te komen van de tegenwoordige stand van het verenigingsonderzoek en inzicht te krijgen in de plaats die verenigingen innemen in de actuele cultuurpolitieke meningsvorming. Het themanummer omvat twaalf bijdragen. De beide redacteuren openen de rij en blijven nog het dichtst bij de genoemde opzet: *H.-F. Foltin* (p. 3-31) door een algemeen beeld te geven van de nog jonge sociologische en volkskundige onderzoekstraditie op dit gebied en door te proberen tot een algemene definitie van het begrip 'vereniging' te komen, *D. Kramer* (32-50) door het tweede hoofdthema geheel voor zijn rekening te nemen en aandacht te besteden aan (vooral) de hedendaagse houding van de overheid tegenover het verenigingsleven, zoals die tot uitdrukking komt in haar cultuur- (meestal subsidie-) politieke maatregelen. *H. Schilling* (51-55) presenteert vervolgens twee case-studies van dorpsverenigingen in een klein plaatsje in de buurt van Frankfurt en behandelt de recente veranderingen in die verenigingen als gevolg van schaalvergroting en forensisme. *H. Schwedt* (56-65) geeft een globaal overzicht van de negentiende-eeuwse verspreiding van stad naar platteland van diverse opeenvolgende verenigingstypen (eerst zang-, daarna oudstrijders-, vervolgens turn- en tenslotte blaasmuziek-verenigingen) en formuleert een aantal algemene adviezen om het verenigingsleven op het platteland in stand te houden. *H.J. Lixfeld e.a.* (66-102) beschrijven gedetailleerd de confrontatie tussen een modern (alternatief) jeugdcentrum en de traditionele vormen van jeugdopvang in een middelgrote gemeente (Zell am Hamersbach) in het Schwarzwald. *S. Phillips* (103-126) geeft een exposé over de opkomst van de katholieke vakverenigingen en hun functie (als onderdeel van de algemene katholieke sociale politiek) om de socialistische arbeidersbeweging de wind uit de zeilen te nemen, vooral wat betreft haar aantrekkingskracht op de katholieke arbeiders. *G. Kyrieleis* (127-140) analyseert het fenomeen 'vrijwillige brandweer' zowel in ruimtelijk (stad vs. platteland) als in historisch perspectief. *W. Niess* (141-156) richt de aandacht op verenigingsgebouwen en andere eigen behuizingen en de invloed die daarvan uitging op de identiteit en de institutionalisering van de arbeidersbeweging en andere sociale bewegingen tussen 1848 en 1933. Ook *R. Beckmann* (157-164) stelt het thema 'verenigingsruimte' centraal in zijn bijdrage en illustreert de nauwe relatie die er bestaat tussen de ontwikkeling van een 'wij-bewustzijn' en het hebben of bouwen van een eigen verenigingsonderkomen aan de hand van de hedendaagse situatie in het Hessische dorpje 'M.'. *S. Rothenburg-Unz* (165-171) inventariseert de verenigingen van gastarbeiders in Reutlingen, waarvan de eerste in 1965 werd opgericht, en behandelt dit onderwerp in het licht van de algemene aanpassingsproblematiek van deze bevolkingsgroep. *A. Gade* (172-175) doet hetzelfde voor Frankfurt, maar beperkt zich tot de meest recente stand van zaken. *Th. Felmy e.a.* (176-179) tenslotte berichten over de interne ervaringen van een in 1980 in Marburg opgericht zangkoor, dat zich vooral in democratische en progressieve zin wil onderscheiden van de oudere gevestigde zangverenigingen en zich dan ook 'Chorwerkstatt' noemt. – R.F.

Het vliegende vendel. Eindredactie Frans Geens, Erik Meersman en Eugeen van Autenboer. Schoten 1984, Instituut voor Vlaamse Volkskunst. viii, 301 p., talrijke ill.

Aan het eind van de jaren dertig van deze eeuw ontstond in Vlaanderen bij de zgn. volkskunstbeweging, die zich de herleving van o.a. traditionele muziek en dansen ten doel stelde, een hernieuwde belangstelling voor het vendelzwaaien. Vanaf het midden

van de jaren vijftig was het vooral de katholieke Boerenjeugdbond die zich, door toedoen van Omer François, met succes inzette voor de beoefening van het vendelen. Binnen het uit deze bond voortgekomen Landelijk Vendeliersgilde beleefde het vendelen in de jaren zestig een hoogtepunt. Daarna is het enthousiasme enigszins afgenomen. Opmerkelijk is dat er binnen de schuttersgilden zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog niet of nauwelijks gevendeld werd. Daarentegen kende het vlaggedansen binnen enkele balletgroepen in de naoorlogse jaren wel enige populariteit. Over deze geschiedenis van het vendelen in Vlaanderen heeft *Frans Geens* in deze bundel een uitgebreide hoeveelheid gegevens bijeengebracht uit interviews en correspondentie, gedrukte bronnen, twee in 1979 en 1980 door het Vlaams Vendelarchief gehouden enquêtes en uit literatuur.

Bij propagandisten als François en al voor de oorlog bij een figuur als D.J. van der Ven bestond de behoefte de beoefening van het vendelen te beschouwen als de voortzetting van een eeuwenoude traditie. Hun publicaties waren echter nauwelijks gebaseerd op historisch onderzoek. Mythevorming kreeg daardoor de gelegenheid zich te ontwikkelen. Geens bespreekt deze publicaties terecht uiterst kritisch. In de in dit boek opgenomen bijdragen van *Eugeen Verstraete* en in het bijzonder van *Eugeen van Autenboer* wordt wel getracht door middel van het onderzoek van archivalia, afbeeldingen en literatuur op verantwoorde wijze gegevens bijeen te brengen betreffende de geschiedenis van het vendelen in Vlaanderen vanaf de vijftiende en zestiende eeuw. Van Autenboer wijst er op dat in de bronnen niet altijd duidelijk is of gesproken wordt over gewone vlaggen of over zwaaienvlaggen. Voor zover op grond van de bronnen mogelijk besteedt Geens ook aandacht aan veranderingen in de wijze waarop gevendeld werd en aan de symbolische betekenis die in verschillende kringen al of niet aan het vendelen werd gehecht.

Zo rijk aan materiaal als deze opsommingen ook zijn, enigszins te betreuren valt het dat bv. de behandeling van de verschillende groeperingen die zich in deze eeuw sterk maakten voor het vendelzwaaien in zo geringe mate aandacht wordt geschonken aan maatschappelijke omstandigheden en ontwikkelingen, die hun opstelling mogelijk hebben beïnvloed. Daardoor biedt het boek toch niet meer dan een, zij het uiterst waardevolle, aanzet tot een volkskundige studie van het vendelen in Vlaanderen.

Behalve dit historisch gedeelte bevat het boek een zeer summier hoofdstuk door *Jan Toorians* over het vendelen in Europa, korte artikelen over o.a. vlaggenkunde en de kleding van de vendelier, en een uitvoerige beschrijving met aanwijzingen voor de uitvoering van een vijftal vendelreeksen. — J. Helsloot.

Volkskunde in Limburg nu! Een presentatie van het L.V.I. Limbricht 1985, Limburgs Volkskundig Instituut. 32 p., ill.

De eerste publikatie van het Limburgs Volkskundig Instituut heeft als doel 'het markeren van een beginpunt voor (...) een reeks van activiteiten op het gebied van de bestudering van de volkscultuur in Limburg'.

H. Thewissen geeft een historisch overzicht van de belangstelling voor en de bestudering van de volkscultuur in Limburg (p. 5-19). De wetenschappelijk medewerker van het L.V.I., E. Tielemans, gaat in op de doelstellingen, de mogelijkheden en het theoretisch kader waarbinnen het L.V.I. wil gaan werken (20-32). Prioriteit hebben de bibliotheek- en documentatiefunctie en de bestudering van volksculturele verschijnselen. Als eerste onderzoeksproject is gekozen voor 'volksgeneeskunde in Limburg', in het kader waarvan een kritische bibliografie zal worden opgezet.

Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden. Samengesteld door W.P. Dezutter [e.a.] Brugge [1984], Marc van der Wiele pvba i.s.m. Kon. Bond der Oostvlaamse Volkskundigen. 216 p.; talr. ill.; Bfr. 1250.

Dit huldeboek, samengesteld ter gelegenheid van de pensionering van de prominente Belgische volkskundige Renaat van der Linden (o.a. voorzitter Kon. Bond der Oostvlaamse Volkskundigen en hoofdredakteur Oostvlaamse Zanten), bevat een veertigtal bijdragen die bij elkaar een goede dwarsdoorsnee geven van de hedendaagse Vlaamse volkskundebeoefening.

Na een inleiding van *W.P. Dezutter* (p. 5-7), waarin deze zich bekent tot Naumanns 'gesunkenes Kulturgut' maar ook tot Bausingers 'kritisch verstandene empirische Kulturwissenschaft', en na enkele grafische en biografische huldeblijken volgt de omvangrijke reeks onderzoeksbijdragen, waaruit hier slechts een greep kan worden gedaan.

W.L. Braekman (18-20) opent de rij met een analyse van een oud in druk verspreid marktlied ('waarvan slechts een enkel, gekreukt, vuil en stoffierig exemplaar is bewaard gebleven'), dat handelt over een brand in een Gentse kostschool van speldewerksters in 1688. *M. Daem* (21-27) inventariseert vervolgens het fenomeen 'optocht-reus', zoals die in en om Gent sedert een aantal decennia bij processies wordt rondgedragen. *L. De Cock* (30-34) neemt de lezer mee op een taalgeografische excursie naar herkomst en variantvorming van het lied van de viool en de vink, bij wijze van 'case-study van onomatopeeën en Vlaams-Waalse betrekkingen'. *L. Devliegher* (41-44) besteedt aandacht aan enkele historische en technische bijzonderheden omtrent de Westvlaamse driewielkar. *E. Eylenbosch* (52-54) brengt (taal)historische gegevens aan het licht over de Vlaamse kaasconsumptie in de Middeleeuwen, o.a. met behulp van rekeningen uit kloosters en andere geestelijke instellingen. *J. Gerrits* (55-59) en *W. Giraldo* (60-66) richten de blik op het thema 'volksdevotie', de eerste met het accent op de historische achtergronden van de Sint-Michielsverering in Messelbroek (Land van Aarschot), de ander met speciale aandacht voor de meer recente devotiegebruiken in West-Vlaanderen en het directe doel ervan voor de betrokkenen. *M. Gysseling* (70-71) bestudeert de taalkundige verwantschap tussen de begrippen 'hoer' en 'heks'. *D. Lamarcq* (97-101) brengt nog eens de achttiende-eeuwse bendeleider Jan de Lichte voor het voetlicht en vooral de legendevorming eromheen, waarbij geprobeerd wordt het mondeling en het schriftelijk overgeleverde aandeel daaraan te localiseren. *A. Roeck* (115-118) behandelt in zijn bijdrage de verstrengeling van realiteit en fictie in de zgn. 'historische sagen' en pleit daarom voor afschaffing van deze aparte categorie in sagenstudies (het adjectief 'historisch' suggereert namelijk 'historische werkelijkheid'). *R. Ruys* (119-122) wijdt een korte beschouwing aan Vlaamse devotieprentjes ('santjes') in historisch perspectief, met als voorbeeld de devotie en iconografie rond het thema van de Maagd met de zeven zwaarden. *G. Simons'* bijdrage (123-127) betreft de invloed van Napoleon op de volksverbeelding en de tastbare neerslag daarvan in sier- en gebruiksvoorwerpen. *J. Theuwissen* (131-133) bespreekt de resultaten van een enquête van het K.C. Peetersinstituut voor Volkskunde naar de vrij- en trouwgebruiken van de hedendaagse Vlaming. *A.K.L. Thijs* (135-138) vraagt aandacht voor vervalste devotieprentjes en andere satirische wapens in de politieke strijd tussen liberalen en katholieken in de jaren zeventig van de vorige eeuw. *S. Top* (139-144) breekt een lans voor een actuelere en meer probleemgerichte aanpak in de volkskunde, waarbij de zgn. 'volkskundige driehoek' (de relatie tussen voorwerp, gebruiker en context) centraal staat. *J. Van Mello* (172-173) beschrijft een geval van hekserij in Geraardsbergen in 1815, met dodelijke afloop voor zowel heks als aanklager. *H. Vannoppen* (176-181) geeft een historisch overzicht van de streekdrachten in Oost-Vlaanderen van begin negentiende eeuw tot aan de jaren dertig van onze eeuw. En *R.*

van *Passen* (182-189) tenslotte belicht met behulp van doopregisters en kranteberichten de festiviteiten en plechtigheden rondom de geboorte van de zevende zoon, zoals die lange tijd gebruikelijk waren in grote katholieke gezinnen.

Een indrukwekkend bibliografisch overzicht van het werkzame leven van de gehuldigde en een plaats-, persoons- en zaaknamenregister besluiten dit kleurige palet van het hedendaagse kunnen van Vlaamse volkskundigen. – R.F.

Volkskundliche Kulturraumforschung heute. Beiträge eines internationalen Symposiums in Bonn vom 21. bis 24. April 1982, hrsg. von H.L. Cox und Günter Wiegelmann. Münster 1984, F. Copenrath Verlag. (Beitr. z. Volkskultur in Nordwestdeutschland 42). VII, 174 p., tatr. ill.; DM 16,80; ISBN 3-88547-291-0.

Ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van Matthias Zender werd in 1982 in Bonn een symposium gehouden over de geografische methode in de volkskunde. Dat onderwerp lag voor de hand. De geografische methode of, nauwkeuriger geformuleerd, het definiëren en karakteriseren van cultuurlandschappen is het centrale thema in Zenders werk. Het tekent de waardering voor zijn persoon dat de deelnemers de problemen niet uit de weg gingen door er een collectieve feestrede van te maken, maar bijna zonder uitzondering naar nieuwe wegen zochten om uit de impasse te geraken waarin de geografische methode na het échec van de Europese Atlas terecht is gekomen. Opmerkelijk is dat de meesten die zochten in het intensiever gebruik van historische bronnen, een weg die Zender al geweest heeft, al is het doel dat ze daarmee voor ogen hebben heel verschillend. Van die verschillen wordt de lezer zich scherper bewust wanneer hij nagaat, hoeveel gewicht aan het begrip cultuurlandschap wordt toegekend. Tegenover de bijdragen waarin min of meer duidelijk omschreven cultuurlandschappen, hun geschiedenis en hun begrenzing tot uitgangspunt zijn gekozen (Kovačevićová, Cox, Klodnicki, Grober-Glück), staan bijdragen waarin met meer of minder aandacht voor regionale verschillen de culturele processen die tot die verschillen hebben geleid centraal staan. Een uiterste is de bijdrage van Roth, voor wie de beperking tot één gebied (Münsterland) alleen praktische betekenis heeft. De volgorde waarin de bijdragen zijn afgedrukt, met Kovačevićová als eerste en Roth als laatste, doet vermoeden dat de uitgevers deze polariteit tot richtsnoer hebben genomen. Iedere volgende bijdrage verwijdt zich iets verder van het begrip cultuurlandschap of toont wat meer aandacht voor het culturele proces.

Naast deze discussie loopt een tweede, die in de volkskunde al van oudere datum is, maar die door de opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis weer actualiteit heeft gekregen. Ze wordt in het middendeel van de bundel gevoerd en draait om de vraag of regionale verschillen te herleiden zijn tot verschillen in het collectief onderbewustzijn, dan wel tot mentaliteitsverschillen die meer direct afhankelijk zijn van de sociaal-economische omstandigheden. De eerste opvatting vindt men in de bijdragen van Grober-Glück en Imhof, wier opvattingen dicht aansluiten bij die van Zender, en bij wie het collectief bewustzijn een enigszins mythisch karakter heeft. De laatste vindt men in die van Hofer en in mijn bijdrage. Van deze toenadering tot de mentaliteitsgeschiedenis is overigens bij de drie jongste deelnemers aan het symposium, die de bundel besluiten, niets terug te vinden. In het bijzonder Roth richt zijn aandacht uitsluitend op korte-termijnprocessen, direct samenhangend met de economische conjunctuur. Ook in dat opzicht beweegt de bundel zich tussen twee polen, in dit geval tussen mythe en ratio. Dat maakt hem tot een boeiend geheel en tot een goede afspiegeling van de ontwikkeling die zich de afgelopen twintig jaar in de volkskunde heeft voltrokken.

Günter Wiegelmann opent de bundel met een beknopt overzicht van de geschiede-

nis van de geografische methode en van haar betekenis voor de volkskunde. Hij onderstreept de noodzaak om aan de synchrone verspreidingskaarten met gegevens die in meerderheid verzameld zijn in het tweede kwart van deze eeuw, een historisch perspectief te geven en dringt aan op de ontsluiting van seriële bronnen, die ons inzicht in de verspreiding van cultuurverschijnselen kunnen vergroten (p. 1-12). *Sõna Kovačevićová* onderscheidt in Slowakije vier landschappen, die ieder voor zich een min of meer gesloten cultureel systeem vormen. Op grond van historisch onderzoek naar de wijze waarop vernieuwingen zich de afgelopen eeuwen over de grenzen tussen die landschappen hebben verspreid, komt ze tot de conclusie dat van een mechanisch verspreidingsproces geen sprake is geweest, aangezien elk nieuw cultuurverschijnsel bij de opname in een ander systeem vorm- en functieveranderingen onderging (13-27, 6 verspr. krtn., 1 graf.). *H.L. Cox* acht het onmogelijk, op grond van het in de jaren dertig voor de Duitse volkskunde-atlas verzamelde materiaal de grens tussen een germaans en een slavisch cultuurlandschap aan te wijzen, omdat de verschijnselen waarvoor men belangstelling had niet representatief waren voor de toenmalige culturele situatie, omdat men zich ook in de gebieden met een gemengde bevolking alleen richtte tot de duitstaligen, en omdat ieder historisch perspectief aan de materiaalverzameling vreemd was. Aan de vraag of een statisch begrip als cultuurlandschap bruikbaar is als aan deze voorwaarden wel is voldaan, komt hij niet toe, maar ik beluister in zijn woorden enige scepsis (29-41; in gewijzigde vorm ook in Driemaandelijks Bladen 36 (1984) 34-43). Voor *Zygmunt Klodnicki* is er geen statische grens tussen een germaanse en een slavische cultuur en kan men dus ook eigenlijk niet spreken van twee onderscheiden cultuurlandschappen. In zijn bijdrage, die in de eerste plaats een overzicht geeft van de resultaten van de geografische volkskunde in Polen, waarschuwt hij voor de misvatting dat politieke grenzen of taalgrenzen zouden samenvallen met cultuurgrenzen. Uit zijn voorbeelden kan men afleiden dat naar zijn mening alleen het tempo waarin cultuurverschijnselen zich verspreiden in de grensgebieden tussen twee volkeren of twee talen enige vertraging ondervindt, een opvatting die wezenlijk verschilt van die van *Kovačevićová*. Voor hem is de cultuur geen gesloten systeem maar onderhevig aan een constant proces van verandering. Hij dringt er dan ook op aan om dit proces in de grensgebieden te onderzoeken (43-54, 2 verspr. krtn.). *Gerda Grober-Gluck* zoekt, naar het voorbeeld van *Zender*, met behulp van enkele honderden verspreidingskaarten uit de Duitse Volkskunde-atlas, naar de wezenskenmerken van de cultuur van het industriegebied tussen Saale en Neisse, in het zuidoosten van het vroegere Duitsland. Ze komt tot de conclusie dat zijn bewoners zich onderscheiden door een mengeling van creativiteit en behoudzucht, waarmee ze de cultuur van dat gebied herleidt tot het collectieve karakter of de levenshouding van zijn bevolking (55-76, 11 verspr. krtn.). *Tamás Hofer* werpert het idee van het cultuurlandschap als zodanig niet, maar hij brengt het in direct verband met de economische machtsverhoudingen. Daarvoor verwijst hij naar de beschrijvingen door *Braudel* en *Wallerstein* van de verschuivingen van het economische zwaartepunt in de westerse cultuur sinds de vijftiende eeuw en hij pleit ervoor om de bloeiperioden in de volkscultuur in de verschillende Europese cultuurgebieden daaraan te toetsen (77-84). *Arthur E. Imhof* toont met een virtuoos gebruik van demografische gegevens uit de periode tussen 1600 en 1900 aan dat er in Duitsland grote regionale verschillen zijn, met een opmerkelijk constant karakter, in de huwelijks- en geboortedata, in de sterftcijfers van zuigelingen en kraamvrouwen, in de huwelijksvruchtbaarheid en de snelheid waarmee men trouwt. Hij geeft hiervoor een aantal verklaringen, waarvan die welke een direct verband leggen tussen de cijfers en de houding tegenover de dood, enerzijds als gevolg van generaties doorwerkende traumatiserende oorlogservaringen, anderzijds in samen-

hang met de heersende godsdienstige opvattingen, de meeste indruk maken (85-112, 10 graf.). Mijn eigen bijdrage sluit hierbij aan in zoverre ik regionale verschillen (in dit geval in het broodgebruik) eveneens herleid tot verschillen in mentaliteit, maar in tegenstelling tot Imhof, die aan in het collectieve bewustzijn wortelende krachten denkt, leg ik de nadruk op mentale drijfveren (zoals status en identiteit) die hun oorsprong hebben in sociale tegenstellingen en daardoor meer tijdgebonden zijn (113-127, 2 verspr. krtn.). Die nadruk op het tijdelijk karakter van regionale en (minstens zo belangrijk) van sociale verschillen en de daarmee samenhangende verschuiving van de aandacht naar het proces waarin die verschillen een fase zijn, vindt men ook in de laatste drie bijdragen. *Uwe Meiners* gaat na welke bronnen de verspreidingskaart van de wadmolen, die hij op grond van in 1965 in Duitsland verzamelde gegevens tekende, historisch perspectief kunnen geven. Hij vindt die, voor Noordwest-Duitsland, in boedelbeschrijvingen, dagboeken en boekhoudingen en geeft in zijn bijdrage voorbeelden van de bruikbaarheid en de beperkingen van die bronnen, vooruitlopend op zijn intussen verschenen proefschrift dat elders in dit tijdschrift besproken zal worden (129-150, 8 krtn., 2 afbn., 3 graf.). *Klaus J. Mattheier* meent dat voor de kennis van verspreidingsprocessen de sociale ruimte zeker zo belangrijk is als de geografische en geeft daarvan enkele voorbeelden uit de sociale taalkunde (151-159). *Klaus Roth* tenslotte laat zien dat de golfbewegingen in het verspreidingsproces van nieuwe voorwerpen in de zeventiende en achttiende eeuw in zuidelijk Münsterland ook gelden voor het noorden, oosten en westen en voor de vier sociale groepen waarin men de agrarische bevolking van Münsterland kan verdelen. Hij ziet daarin het bewijs dat het directe verband tussen de economische conjunctuur en de verspreiding van innovaties, dank zij boedelinventarissen, ook voor het verleden kan worden aangetoond (161-175, 4 graf.). Voor een leerling van Wiegmann is dat geen verrassend standpunt, maar als besluit van een symposium ter ere van Zender is het op zijn minst pikant te noemen. — J.J. Voskuil.

Volksliedforschung heute. Beiträge des Kolloquiums vom 21.-22. November 1981 in Basel zur Feier des 75-jährigen Bestehens des Schweizerischen Volksliedarchivs. Basel 1983, Schweiz. Gesellschaft f. Volksk. (Beiträge z. Volksk. 6). 99 p.; S.Fr. 14,25; ISBN 3-85775-756-5.

In de inleiding tot deze bundel congresbijdragen ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Zwitserse Volksliedarchief gaat het hoofd van dit archief *Chr. Burckhardt-Seebass* (p. 1-15) in op de achtergronden rond het ontstaan van dit instituut en de mijlpalen sindsdien, waarbij opvalt dat het volksliedonderzoek in Zwitserland in vergelijking tot de buurlanden Duitsland en Oostenrijk in die 75 jaar altijd een vrij marginale en ongecoördineerde aangelegenheid is gebleven, met weinig financiële en morele steun van de overheid. De schrijfster wijt dit aan het wantrouwen dat men in het gedecentraliseerde Zwitserland van oudsher koestert tegen alles wat zweemt naar centrale organisatie en regelzucht.

R.W. Brednich (7-18) geeft vervolgens in een achttal punten aan wat in de wetenschappelijke volksliedkunde van de afgelopen eeuw de wapenfeiten zijn geweest, die ook voor de gehele volkskunde van fundamentele betekenis waren. Om er enkele te noemen: de ideeën van John Meier (al in 1897 uitgesproken) over het volkslied als 'abgesunkenes' kunstlied, de aandacht van volksliedonderzoekers voor de bijzondere positie van grensgebieden en cultuureilanden van landgenoten in het buitenland, de verschuiving (al vanaf de jaren dertig) van een exclusief filologische aandacht naar aandacht voor de omringende zinggemeenschap ('die Biologie des Volksliedes') en de recentelijk groeiende interesse voor het lied(blad) als communicatiemiddel ter verbreiding van politieke en re-

liguize ideeën sedert de verschriftelijking van de cultuur in de zeventiende eeuw. *M.P. Bauman* (19-36) onderwerpt in de volgende bijdrage het ethnomusicologische veldwerk in Zwitserland aan een nadere beschouwing en werkt een schematisch plan uit voor een onderzoeksinstituut. Ook komt gedetailleerd het door dit instituut uit te voeren onderzoeksprogramma aan de orde, waarbij de vraagstelling centraal moet staan: wie komt met wie bij elkaar, om wanneer en waar met wat voor muziek welke muzikale handelingen te verrichten. *W. Suppan* (37-54) geeft een historisch overzicht van de wetenschappelijke belangstelling voor de muziek van het volk, die lange tijd geheel los stond van de interesse voor de muziek van *volkeren*. Hij concludeert dat muziek niet los gezien kan worden van de mensen die er gebruik van maken. Net als alle andere voorwerpen om ons heen moeten dan ook bij muziek drie ontwikkelingsstadia onderscheiden worden, nl. in chronologische volgorde: die van gebruiksvoorwerp zonder meer, die van versierd gebruiksvoorwerp, en die van louter siervoorwerp. Ook muzikale fenomenen maken deze zelfde ontwikkelingsgang door. Muziekwetenschap hoort dus vooral een antropologische muziekwetenschap te zijn, een integratie dus van vergelijkende en historische wetenschap met behulp van antropologie, is zijn boodschap. *W. Schepping* (55-77) probeert in zijn bijdrage het misverstand uit de weg te ruimen dat met het verdwijnen van het volkslied uit het hedendaagse zangrepertoire ook het zingen zelf verdwenen zou zijn. Met een viertal onderzoeksvoorbeelden toont hij aan dat er juist in deze tijd meer dan ooit gezongen wordt (bv. in stadions, door de jeugd met de radio mee, in modern religieus verband, enz.). Om verdere misverstanden te voorkomen bepleit hij dan ook om 'Volksliedforschung' voortaan 'Singforschung' te noemen. *P. Schleuning* (79-90) behandelt ook een hedendaagse zangsituatie, nl. het zingen bij acties gericht tegen de bouw van kerncentrales. Als voorbeeld analyseert hij het liedrepertoire en de zangstrategie bij een actie die in 1980 werd ondernomen tegen de bouw van de opwerkingsfabriek bij Gorleben (oostgrens BRD). *E. Lichtenhahn* (91-99) tenslotte vat het panel-debat (met als thema 'Volksliedforschung für wen und wozu') aan het eind van het congres samen en komt tot de conclusie dat dit thema blijkens de hoogoplopende discussies eigenlijk het hoofdprobleem van de hedendaagse volksliedkunde zelf is geworden. — R.F.

Vovelle, Michel. *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld.* Met een voorwoord van Willem Frijhoff. Nijmegen 1985, SUN. 212 p.; f 25,-; ISBN 90-6168-230-4.

Met het boek van Vovelle wordt een nieuwe historische reeks gepresenteerd. Het is de reeks *Sporen*, onder redactie van Willem Frijhoff en Henk Hoeks. Met *Sporen* wordt beoogd vernieuwing in het historisch onderzoek te stimuleren, en wel op het terrein van cultuur en mentaliteit, beide ruim opgevat. Zoals Frijhoff in zijn openingswoord aangeeft is het drievoudige doel van de reeks: inventief en kritisch werken met historische sporen; naar nieuwe wegen zoeken voor de interpretatie ervan; prikkels geven om ongebaande of slecht afgebakende wegen verder af te tasten en open te leggen. Vernieuwende impulsen worden niet alleen verwacht van de zijde van cultuur- en mentaliteitshistorici, maar ook vanuit andere domeinen van de geschiedenis en vanuit andere disciplines. Juist op het snijvlak van verschillende domeinen en vakgebieden vindt thans het meest vernieuwende onderzoek plaats, zo meent Frijhoff. Met een multidisciplinaire intentieverklaring wordt de reeks dan ook opengesteld voor bijdragen van allerhande komaf, mits hierin de historische dimensie van cultuur of mentaliteit wordt belicht. Daarbij gaat de voorkeur uit naar studies die een methodische vernieuwing of een bijdrage aan de theorievorming bevatten, een nieuw terrein in kaart brengen of een nieuw object aan

het domein van de geschiedschrijving toevoegen.

Deze aantrekkelijke en ambitieuze doelstelling hoopt de redactie te realiseren met de uitgave van vertalingen uit het buitenland en van oorspronkelijk Nederlandstalig werk, waarbij een evenwicht tussen beide, maar liever nog een overwicht van Nederlandstalige produkten wordt nagestreefd. Zo stelt de redactie een bundel teksten van Nederlandse origine op het terrein van de mentaliteitsgeschiedenis in het vooruitzicht, waartoe bijdragen en suggesties vooralsnog welkom zijn.

De voor dit eerste deel van *Sporen* geselecteerde teksten van de Franse historicus Michel Vovelle zijn afkomstig uit zijn *Idéologies et mentalités* (1982), een bundeling van artikelen en lezingen uit de jaren 1977 tot en met 1980. Zij hebben betrekking op object en methode van de mentaliteitsgeschiedenis en op thema's als de dood, religie, cultuuroverdracht, weerstanden tegen verandering. De lezer en passant introducerend in de Franse historiografie, voert Vovelle hem op speelse, soms halsbrekende, maar vooral toch inspirerende en inventieve wijze mee op zijn excursies in de Franse mentaliteitsgeschiedenis. Rijk aan programmatische aanzetten, interessante vraagstellingen en suggesties voor bronnengebruik kunnen deze bijdragen van Vovelle ook in het Nederlandse onderzoek stimulerend en prikkelend werken. Men hoeft het niet met Vovelle eens te zijn waar hij verandering c.q. vernieuwing per definitie beschouwt als normaal en wenselijk, en traditie of behoudzucht als afwijkend en, zij het impliciet, als afkeurenswaardig. Dat neemt niet weg dat zijn attenderen op weerstanden tegen verandering, mits ook het aandeel van diverse elitegroeperingen hierbij niet over het hoofd wordt gezien, alle aandacht verdient. De lijn doortrekkend naar *Sporen* valt te hopen op een inderdaad welkome verdergaande vernieuwing in het historisch onderzoek naar cultuur en mentaliteit, zij het dat ook de mogelijke waarde van klassieke tradities in onder meer de sociologie daarbij niet aan de aandacht dient te ontsnappen. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Weber-Kellermann, Ingeborg. *Frauenleben im 19. Jahrhundert. Empire und Romantik, Biedermeier, Gründerzeit.* München 1983, Verlag C.H. Beck. 245 p., 265 afb., personen- en zakenregister; DM 88, –; ISBN 3-406-08516-4.

Dit boek is niet alleen een diachronische beschrijving van vrouwen in de door Weber-Kellermann onderscheiden periodes, maar behandelt binnen dat kader alle in rangen en standen opgesplitste en zich tegen elkaar afscherpende en afzettende vrouwengroeperingen in de adel, de burgerij, de werkende klasse, de boerenstand, steeds met het accent op de voor het betreffende tijdvak in sociaal(-economisch) opzicht belangrijkste groep: in empire en romantiek de vrouwen der aristocratie, in de Biedermeiertijd de burgervrouwen, in de Gründerzeit de vrouwelijke arbeiders. Het boek is een schitterend geïllustreerde collage van fragmenten uit memoires, brieven, romans en andere tekstdocumenten die op superieure wijze zijn geselecteerd, gerangschikt en commentarieerd: de lezer komt veel te weten over de feitelijke levensomstandigheden en vooral over de ideeënwereld van en over vrouwen en omdat de auteur de mentaliteit van toen voortdurend vergelijkt met de huidige opvattingen ontstaat een vaak navrant beeld van het leven dat de negentiende-eeuwse vrouwen moesten leiden. – M.v.D.